Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

ШЫН

№ 38 (15258) ◆ 1994 чылдың март 2, среда ◆ Солунга ат салган шагы 22.25. Садар өртээ 50 рубль.

ХУРАЛГА ЧУГААЛАШКАН

КЫЗЫЛ. Социал-күш-ажылчы харылзаалар талазы-биле республика комиссиязының ээлчеглиг хуралы Кызылга болуп эрткен. Ону ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников эрттирген.

Хуралга ийи чүүл айтырыгны чугаалашкан. Тыва Республиканың Чазааның, профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң болгаш ажыл чок кижилерни ажыл-биле хандырар черлерниң төлээлериниң база сайгарлыкчыларның арасында 1993 чылда керээниң күүселдезиниң дугайында информацияны аңаа дыңнаан.

Ийиде, үстүнде керээни катап чаартып кылырының болгаш бо чылын кылып чорудар ажылдарның дугайында төлевилелди чугаалашкан.

Республиканың профэвилелдериниң даргазының оралакчызы Г. Н. Тутынина, Чазактың талазындан —Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар яамының килдис эргелекчизи Л. В. Никифорова олар баштайгы айтырыг талазы-биле тодаргай дыңнадыгны кылган. Экономиканы быжыглаар, чонну ажыл-биле хандырар, хамаатыларның социал камгалалын херек кырында боттандырар, күш-ажылдың камгалалының байдалдарын хандырар болгаш экологтуг айыыл чок чорукту тургузар талазы-биле үш таланың кылып чорудуп келген ажылдарында идиг бар дээрзин демдеглээн. Күш-ажылчы коллективтер, кижилер аразынга социал-күш-ажылчы харылзааларны чогумчудар талазы-биле үш таланың демниг чоруун хуралга демдеглээн.

Чаа керээни ажылдап кылыр талазы-биле ажылчын бөлүктү

БЕЛЕТКЕЛДЕ— «ӨӨРЕДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА» ХООЙЛУ

Февраль 23-те Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы М. С. Козловтуң башкарып эрттиргени ТР-ниң «Өөредилге дугайында» хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр түңнелдер белеткеп үндүреринге эксперт бөлүүнүң бирги организастыг хуралы болуп эрткен.

Бо ажылчын бөлүкче чүгле депутаттар эвес, база ол ышкаш Өөредилге яамызының, башкылар билиин бедидер институттуң удуртукчулары, башкы институдундан, Кызыл хоорай школаларындан, Экономика болгаш Саң яамыларындан төлээлер кирген. Шак мындыг состав чартык чыл бурунгаар ажылдаттынып кылдынган хоойлу төлевилелинге ханы болгаш бүгү талалыг эксперт үнелелдерин берип шыдаар деп депутаттар бодап турар. Амгы үеде улус өөредилгезинде хүн бурүде өскерлип турар байдалдарның ужун хоойлу төлевилелинге чамдык чүүлдерни чаарты кылыры негеттинип турар. Ооң аңгыда төлевилелдиң чүүлдерин амгы үеде хүлээп алдына берген өөредилге дугайында федералдыг хоойлу-биле чөрүшкектерни болдурбазы-биле дүүштүрери чугула апарган.

Ол сорулганы чедип алырда үстүнде адаттынган эксперт комиссиязының составынга 4 бөлүктү тургускан. Ол дээрге эң чугула адырлар — хоойлу төлевилелиниң нииты чүүлдеринге өөредилге системазы болгаш ооң башкарылгазынга, юридиктиг болгаш экономиктиг айтырыгларга түңнелдер тургузар ужурлуг бөлүктер-дир.

«Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин сайгарып, белеткээрин ТР-ниң Өөредилге яамызы болгаш парламент комитеттери март 17-де болур сессияга көөрү-биле уламчылаарлар. Төлевилелдиң ажылдап кылыкчылары кол-кол угланыышкыннарга чаңгыс аай бөлүктээшкиннерин кылып, эдилгелерни болгаш өскерилгелерни таарыштырып белеткээр.

Любовь ЖИЦ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының парлалга секретары.

АРБЫН ЧЫЫЛГАН

Республиканың Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге эрткен дыштаныр хүннерде аалчылар арбын чыылган. Аңаа он ажыг немец аалчылар чораан.

Оларның-биле килдис эргелекчизи Л. К. Коңгаржап залдар аайы-биле экскурсия эрттирип, ажык ёзу-биле беседалашкан. Лариса Кызыл-ооловна немец дылды шору билир кижи.

Ылаңгыя аалчыларны Валерий Ооржактың чонар-даштан болгаш өске-даа чүүлдерден кылган ажылдарының делгелгези дыка сонуургаткан. Ол делгелгеге республиканың албан черлеринден сайыттар, культура ажылдакчылары, хоочуннар, аныяк эртемденнер колдады келген. Чурукчунуң Бай-Тайгада чаңгыс чер-чурттуглары, кады өөренип чораан эш-өөрү база ону көрген

Музейге келген аалчылар аныяк чурукчунуң кылган ажылдары, ооң эт-херексели, дөпчү намдары-биле бүрүн таныжып ап, ооң уран талантызын магадап чанганнар.

Аныяк чурукчунуң делгелгезин көрген кижилер «Демдеглелдер дептеринге» чылыг сөстерни арттырган.

Раиса ДОЛЗАТМАА.

Кызыл хоорай.

АЖЫК ЧУГАА

Иймениң чагырга чери, ооң социал ажылдакчызы баштадыр суурда чурттап, күрүнениң пенсиязын бөлүктер аайы-биле ап турар 41 инвалидти чыып, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып, ажык чугааны кылган.

Ажык чугаага Иймениң социал ажылдакчызы Монгуш, почта салбырының ажылдакчызы Ховалыг олар чүве чугаалап, инвалидтерге дузаны болдунар арга-биле көргүзерин илереткен.

Суурда 146 пенсионер, 41 инвалид бар. Олар ай санында 16 млн. рубльди ап, үзүктел чокка хандыртынып турар. Ооң-биле чергелештир ында организациялар удуртукчулары ужуражылгага киржип, тус-тузунда школа, суму чагыргазы, садиктер 71 муң рубльди дузалап, инвалидтерге фонд кылдыр берген. Совхозтуң дирекциязы бир хойну өлүрүп, өске-даа амданныг чемнер-биле столоваяга халас чемгерген.

Түңнелинде бо берге үеде пенсия, пособиени чөп ажыглап, рынок үезин ажып эртип чурттаарын ажык чугаага дугурушкан. Школаның солун концертин көрүп, өөрүп четтиргенин инвалидтер илереткеннер.

Дамбаа МОНГУШ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

Дыштанылга хүнүн шилчиткен

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Чазааның февраль 25-теги доктаалын ёзугаар 1994 чылдың дыштанылга хүнү март 5 субботаны 1994 чылдың март 7 понедельникче шилчиткен.

ЭСТРАДАНЫҢ ЭГЕЛЕКЧИЗИ

Чеден чылдарда «Алимаа», «Чүге черле харын читти», «Доозукчуга» дээн ырлар чон ортузунга нептерэңгей турганын ол үениң кижилери билир. Улустуң сагыш-сеткилинче кирген чараш ырларның автору Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы—Батый Монгушович Кенеш.

Батый Монгушович Кенеш уран чүүлге ажылдаандан бээр 35 чыл болган. Ол юбилейге тураскааткан кежээ эрткен неделяда улусчу чогаадылга төвүнге болуп эрткен. Кежээни чогаалчы Владимир Седип-ович Серен-оол ажыткаш, рок, поп, эстрада музыкаларының эгелекчизи, ыраажы-композиторга чылыг сөстерни сөңнээн. Юбиляр 130 ажыг ырларның автору дээрге-ле, ясли-садтарның чаштарындан улуг назылыгларга дээр ооң ырын ырлавайн, сагыш-сеткилин ажытпайн чоруур кижи чок боор дээн сеткил төрүттүнер болду.

Композиторга В. С. Биче-оол Чазактың, А. Хоюгбан Дээди Хуралдың мурнундан байыр чедирип, аас-кежикти күзээш, эжиниң ырларын күүседип бергеннер. Батый Монгушовичиниң ырларының чонга чоогу ындыг турган боор, сценаже байыр чедирип, үнген кижи бүрүзү-ле композитор-биле ырлаар боорга, эки-ле чорду. Юбилярга Культура яамызының сайыдының оралакчызы В. В. Мартый-оол, республиканың алдарлыг башкызы Н. Б. Тыртык-Кара, эртемден З. К. Кыргыс, «Хүреш» агитбригадазының удуртукчузу К. Ховалыг, чогаалчы Ю. Күнзегеш болгаш өскелер-даа байыр чедирип, «сүлденер, сүзүүнер ак-ла болзунам!» деп йөрээлдерни кылган.

Кежээ утка-шынар талазы-биле оон-даа эки болуп болурунуң аргазы турганын көрүкчүлер чугаалажып чанган. Ындыг-даа боор чадавас.

20 ХАРЛЫГ УНИВЕРСИТЕТ

Ол хире хар-назы чеде берген университет бисте кайда боор дээн айтырыгларны номчукчулар сала бээри магатчок. Красноярскиниң политехниктиг институдунуң филиалын Кызылга ажытканындан бээр февраль 23-те 20 чыл болган. Ону эрткен чылын университет кылдыр эде адаан. 20 чыл дургузунда университет 1420 дээди эртемниг тудугжу-механиктерни республиканың ажыл-агыйларынче аъткарган. Амгы үеде университеттиң баазазын улгаттырып, республиканың көдээ ажыл-агыйынга чугула херек кадрларны белеткээр ажылдарны чорудуп, улус ажыл-агыйынга аңгы-аңгы мергежилдиң шыырак билиглиг специалистерин белеткеп турарын университеттиң директору Маадыр Алдын-Херелович Ондар байырлыг кежээни ажыдып тура чугаалаан.

Ужуражылга-кежээге университетти аңгы-аңгы чылдарда доосказ доозукчулар, Красноярскиниң Күрүнениң техниктиг университединиң ректорунуң оралакчызы Д. Е. Криволуцкий, университеттиң бирги директору Д. Б. Бузур-оол, бирги доозукчу, республиканың Аныяктар талазы-биле яамызының сайыды А. Санчат болгаш өскелер-даа байыр чедирип, башкылар коллективинге, студентилерге аас-кежикти күзээн.

Уран чүүл училищезиниң башкыларының болгаш сурагуулдарының каттышкан концертин кежээниң киржикчилери улуг сонуургал-биле көрген.

Светлана МОНГУШ.

Часкы хову ажылдарынга белеткел

ҮРЕЗИН БАР. ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Дыңнап чоруурга чылдан чылче февраль ай үнүп кээри билек-ле, мал чемнери, сиген-ширбиил төнген, кайыын барып сурагланыр дугайында чугааны совхозтарның удуртукчулары бо-ла кыла берген турарлар.

Чаш хураганнарга, төрээн хойларга бээр чарба, сула айтырыы база-ла шак ындыг. Малга четчир санныг тараа, сиген белеткеп албаан ажыл-агыйлар удуртукчулары үнүштүжүт талазы-биле кол харысаалгалыг агрономнарын хемчег албас, оларның дугайын шуут уттуп алган чыгыы болгулаар. Ол хамаанчок, кайы-бир шөлге агроном херек апарган болза, ындыг тускай эртеми чок кижини болганна чок томуйлай шаап алган сүг болгулаар.

Шак ындыг харысалга чок чорукту соксадыр үе келген. Көдээде кол кижи агроном болур ужурлуг.

— Малды онча-менди кыш ажырып аары чер ажылындан кол хамааржыр. Ынчангаш агрономнарның, тараажыларның, сиген белеткелчилериниң харысалгазын бо чылдан эгелеп шыңгыырадыр апаар бис. Сүттүң-даа, эъттиң-даа үнер дөзү черде болганда, чер ажылы бистиң кичээңгейивистиң төвүнде — деп, Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы Карим Тасович Куулар чугаалап орары чөп.

Кожуун чагыргазы бо талазы-биле чамдык хемчеглерни ап эгелээн. Ажыл-агыйларның удуртукчуларын, агрономнарын чыып, часкы хову ажылдарынга белеткелдиң чорудуп турарын чугаалашкан. Тараа культураларын эрткен чылга деңнээрге муң ажыг гектарны немээрин, азы 9874 га чедирерин шиитпирлээн. Кызыл-тас, сула дээн чергелиг чугула культураларны тарыыр шөлдерни совхозтар көвүдеткен. Тыва улустуң кол чеми чораан чиңге-тарааны эрткен чылын кожуун ниитизи-биле 258 гектарга тараан турган болза, бо чылын 484 гектарга көвүдеткен. Бо дээрге хлеб айтырыын шиитпирлээринге дөгүм болуру чугаажок.

Он муң гектар чыгам черге чажар үрезиннерниң байдалы кандыгыл? Кожуунуң ажыл-агыйларында ниитизи-биле 1697 тонна үрезин урунган. Планда көрдүнгенинден 160 тонна көвей боор турары ол.

Үрезиннерни часкы тарылгага белеткээр ажылдар «ҮТКА 25 чылы» совхозта (кол агроному Дамба А. Б.) чогумчалыг чорып турар. Ында дуржулгалыг шан эргелекчизи Далай-оол Күнзенмааның удуртканы коллектив 319 тонна үрезинни ийи-үш удаа арыглап тургаш, өзүмүнүң негелдезинге чедиргеннер. Ол ышкаш «Арыг-Бажы» совхозта кол агроном Эрес-оол Куларның баштаан тараажылары 232 тонна үрезинни арыглап доосказ, ам чүгле хоранаар ажылдарны арттырган.

Кожуунуң ажыл-агыйларында чазын чажар үрезин чедир урунган-даа болза, арыглаашкын ажылдары дыка шушпен чорып турарын демдеглевес аргажок. Чижээ, ийи муң гектар чыгам тарылга шөлдүг «Чааты» совхозтуң (кол агроному А. К. Кертикпен) 367 тонна үрезинин хынап көөрге ажыглаар арга чок болган. Ол хире тараалан совхоз тускай үрезин өстүрер аңгыстардан чүге аңгылап албайн турган чүве?!

Ажыл-агыйы элээн шуудай берген «Ийи-Тал» совхоз үрезинин амдыгаа чедир арыглап чадашкан. «Арыскан» совхоз урун алган 180 тонна үрезинин өске ажыл-агыйларга мал чеми кылдыр орнаар деп турар. Чүге дээрге шыгжаттынган үрезинниң шынары дыка багай болган.

— Үрезинниң шынарындан дүжүт кол хамааржыр. Сорттарны холуп каап тар болза, ол тараадан хлеб быжырары болдунмас. Моон мурнунда Тываның тараазын чүгле мал чеминге херелеп турган болгаш хамык сорттарны будап каапкан. Бистер эрткен чылдан эгелеп чүгле сорттуг үрезиннерни чажып турар апардывыс. Ынчангаш Тываның кызыл-тазындан чиик өртектиг амданныг хлебти быжырып чип чүге болбас бис?— деп, «Арыг-Бажы» совхозтуң агроному Эрес-оол Базыр-Сатовичиниң чугаазынга бүрүн каттыжар чордум.

Черле ынчангаш чер ажылынга «боор-оннаар» чорукган шуут уштунар үе келген. Тывазыстың шөлү, чери чедишпес бе? Саян артындан, барып-барып, оран-делегей дүвүнде Ставрополь, Москвадан далган-тараа сөөрткен ажы чүл?!

Улуг-Хемниң тараажыларын шаг-үе манап турбас. Амга чедир арыглап, орнап-солуп албаан үрезинни кажан сайгарып алырыл? Ам безин хар чамдык хүннерде шылбыртыннап чыдыр ышкажыл? «Часкы хүн — чылды чемгерер» деп үлегер домак бар-ла болгай. Ынчангаш кышкы «ижээнинден» ам-даа үнмээн агрономнарны «сергедип», тус чер чагыргалары, ажыл-агый удуртукчулары ажылга тургузар-тургуспазынга чедир чугаалажып көөрү чугула апарган.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

«Шынның» тускай корр.

«ЧАСКЫ ХҮН — ЧЫЛДЫ ЧЕМГЕРЕР»
ТАРААЖЫЛАР, ОНУ УТПААЛЫ

ЭМЧИ-СЕСТРА

Эмчиниң ортумак эртемин дооскаш, Кызылдың эмнелгезинде кызымак ажылдап чорууурларга бо-ла ужуражы бээр бис. Оларның ажыл-ишке кызымаан, сагыш човангырын аарыг кижилер онзалап чугаалаар болгай. Алевтина Чадаа сестра ажылының бедик мергежилин база ынчаар чедип алган.

Кызылдың терапия эмнелгезинде эмчи сестразы Алевтина Николаевна сес чыл ажыр ажылдаан.

Он ажыг өрээлде аарыг кижилер ооң доктаамал хайгааралында. Херектиг эмнерни үлээр, чамдык улусту сыкыртыр, бодунуң медицина талазы-биле арга-сүмезин кадар. Ижер-чиир аъш-чемин-даа аайлап, чанынга салып бээр. Эът-кежиниң изиин тодарадып, ханының базыышкынын хемчээп бээр.

— Сагыш човап, дузалап турган аарыг улузум каш хонгаш, сегий бээрге, дыка-ла өөрүүр мен. Аарыг улусту бүгү тала-биле дузалап хайгаараарга, сегип үнер чүве болдур ийин — деп, Алевтина Николаевна ажыл-ижиниң байдалын таныштырды.

Ондар ОХЕМЧИК.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

КАМБЫ ЛАМА ХҮТКЕ ЧОРААН

Бии-Хем кожууннуң Хүт суурунуң чурттакчыларының дилээн ёзугаар база Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының оралакчызының чалааны-биле Тываның камбы ламазы Казак Сандак тайга черде турар бичии сууржугашка четкеш келген.

Бо дээрге лама башкы кижи черле четпээн бичии суур болуп турар. Ынчангаш суурнуң чону аңаа кончуг өөрээн болгаш лама башкыны улуг сонуургал-биле уткуп, хүлээп алган.

Чөөн чүк календарын ёзугаар алыр болза, февраль 25 дээрге ырак-узак орук чоруурунга кончуг таарышкан хүн болган. Ынчангаш ол хүн кедергей аяс, чылыг, чырык хүн турган. Лама башкы 80 хар чоокшулап орар-даа болза, Бии-Хемниң тайга талазында кончуг берге, нарын орукту адак чиик эрткен. Феодалдыг Тыва үезинде Хүтке чаңгыс-даа хүрээ, лама башкы чок турган. Ынчангаш тус чер чурттуг кижилер хүрээ чедер дээш Тожуже чоруп турган.

Хүттүң чурттакчылары камбы лама башкыны кончуг эки уткуп, хүлээп алган. Чоң хөй болган. Суурнуң клувунга камбы лама ном номчаан. Ооң соонда ол аңгы-аңгы кижилерни, өг-бүлелерни хүлээп алган.

Хүлээп алышкын үезинде ол чонга сүзүглел номчуп, багай болгаш кара чүүлдерден, аарыг-аржыктан кижилерни ырадып, тыва чоннуң эки чаңчылдарын тайылбырлап, оорсук, арагаже хандыкшывазын, чонга кадыкшылды, аас-кежикти күзээн.

Суурнуң чурттакчылары камбы ламага четтиргенин илередип, чаагай чүүлдерни күзээн.

(Бистиң корр.).

«Башкы-94»

БҮГҮ-РОССИЯ КОНКУРУЗУНЧЕ

Март 15-тен 19-ка чедир республиканың аныяк башкыларының эртемнер аайы-биле «Башкы-94» конкурузу болуп эртер.

Аңаа бүгү кожууннардан 40 ажыг башкылар киржип, боттарының шилип алган эртемин камгалаар.

Кызылдың 3 дугаар школазының коллективи боттарының коллегаларын хүлээп алырынга белеткел ажылдарын доозуп турар.

Эң-не шыырак белеткелдиин көргүскен тиилекчи болган башкы Бүгү-россияның «Россияга чылдың башкызы» деп РФ-тиң Өөредилге яамызының чарлаан конкурузунга киржир. республиканың адын камгалаар.

(Бистиң корр.).

КИЖИНИҢ САЛЫМЫ

Чурумал

**Кижи боду дээрден башка,
Кижээ болчур чүве бар бе?
Кижээ болчур мээң авам
Кичээнип чор дээн чүве.
Бо-ла боду дээрден башка,
Ботка болчур чүве бар бе?
Ботка болчур мээн авам
Боданып чор дээн чүве...**

6-7-ле хар аразында, кыдырыг кара карактарлыг, эргижирей берген тыва додарлыг гоннуг, хертеш баштыг идиктерлиг, халбаңныг бөрттүг уруг Хүрең-Тайганың даясөөскен, откууш-чашпан, сарыг-сиген холуй үнген ойчиктериниң бирээзинде каш ала-шокар сарлык бызаазы кадарып, ырлап чораан. Үнү чиңге, түнүк-даа болза, моңгүн коңгулуур ышкаш, хоюг, өткүт болган. Чаш амытанның дужа-келбе улустан шээжилеп алган ырын аалдың улуг кижилери дыңнаан чүве болза, кээргээш, баары ажып, ыглашканнары-даа чадазас. Шынында, иезиниң чагыг-сургаалын дыңнаар туржук, арнын танып, аас-судун-даа орта ээп четтикпээнде оозу чок апарган — өскүс-чавыс, азыранды төлдүр ийин але!.. Чанында ада-иелерлиг ажы-төлдүң эргечассыы, чыргал-тамчыы оон чаш чүрээн канчаар дырбап, кемдедип-кергедип, хинчектевээн дээр! Ам бо миннип келгиже чедир анаа ада-иезин көөргедип, ону ол-бо, ындыгмындыг деп оозалап келген ааспырактарның хоранын ол карак чажы-биле кады холуп ижип, соң-соң чүве тоовастап, шоюгуп-даа калган! Ынчалза-даа өл шараны, өскүс-чавысты өс-баарынга дагып, өрү-хере тыртып келген үнү, кеми чок азыраан адазының: «Аракайым!» деп шулуңнаан, эргелеткен сөзү ооң ийлээн сагыш-сеткилинге кандыг-даа кара күзүмнү, оо-хоран дусту хайылдырыптар чылыг, чымчак хуулгаазын болуп артып калган...

Хүрең-Тайганың ой-чиктерде малдырган, сараспаның, согуназының сывын уу базып, эм-таң, айдыс кылып өскен өскүстү чажындан ырлап келген ыры школа эргининге киир үдеп келген. Чаш чүректи куюмналдырган иениң ожу — школачы, сургуул амыдырал болган. Моон ыңай уламчылыр таныштырарым демги уруувусту Өшкү-Саар дээр. Байгы-ла ады ол. Бөдүүн, бүгүдеге билдингир ат. Аракайлап чораш, ону доруктурган үну чок, буянныг азыраан адазының ады ам аңаа хүндүткел апарган. Долузу-биле, кысты — Саая Аракчаа уруу Өшкү-

Чылдар болгаш кижилер

Саар азы анаа-ла Аракчаа-евна дээр. Өскүзүнден өлбес. Кижи өзер — кидис шөйлүр. Эргээ эвес, бергээ өскен уруг төрээн школазын, башкыларын ийиги ие, ада кылдыр санап, мынчаар ырлаар апарган:

**Аалым болган, чуртум болган
Алды-ла өрээл школамны
Адам болган, ием болган
Ачылыг-ла башкыларны.**

Ынчангаш чажында Өшкү-Саарның хензиг чүрээн хемдип, соруп чораан «шыйлашкынның» өлген үези — баштай Мугур-Аксы эге чада, ооң соонда 7 чыл школазы болган, а 8-9 класстарны Бай-Тайганың Тээли ортумак школазынга өөренип доосказ кижи-дир.

Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунга эгелээн, ооң соонда Омскиниң көдээ ажыл-агый институдунга уламчылаан Өшкү-Саар Аракчааевна Саяның сургуул, студент чылдары оон эртем-билииниң болгаш өг-бүле амыдыралының үндезинин салган. Тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге Өшкү-Саар Саяның чедип алган ветеринария талазы-биле тускай эртеми кыдыг-кызыгаар Мөңгүн-Тайганың колхоз-совхозтарынга мал ажылын хөгжүдеринге, ажыл-агыйларның экономиказын быжыглаарынга чаагай салдарлыг болган.

**Дүлген эъттен артык таптыг,
Тырткан эъттен чиген болза!
Дүгдээн эштен артык эптиг,
Тыпкан эшке дүшкан болза!—**

дижип, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң мал эмнээшкининиң талазы-биле салбырының сургуулдары — Киим-оол биле Өшкү-Саар ол чылдарда кожаннажып, өг-бүле амыдыралының таваан салгандан бээр безин эвээш эвес чылдар эрткен. Оларның өг-бүле дуэдиниң түңнели чаагай дооступ. Өшкү-Саар Аракчааевнаның Саая ызыгууру Ооржак болуп быжыглаттынган. Моон ыңай сөөлгүзүн барымдаалап адаар, бижиир анаар-дыр мен. Киим-оол, Өшкү-Саар Ооржактар чүгле боттарындан ажы-төлдүг эвес, харын уругларының уругларын эргеледир, хайгаарап кырган-ача, кырган-ава апаргылааның каксы айтып каайн.

Өшкү-Саар Аракчааевнаның эрткен оруктарын чербилеп ора, ол Тывада бүгү-ле үе-чергелери-биле бир дөмей, бодунуң үезинге, үүлехерекеринге бердинген ак сеткилдиг ажылдакчы чорааның эскерер аргалыг болган мен. Ө. А. Ооржак «Малчын», «Мөген-Бүрен» совхозтарның партия комитеттеринге секретарьлап тура, бодунга, өскелерге-даа негелделиг удуртукчу, малчын, ажылчын, албан-хаакчыт, эр, херээжен-даа кижилер-биле үениң салтан сорулгаларынга дүүштүр ажылдаарын оралдажып, эвээш эвес нарын, будулгаазынныг-даа айтырыгларны тургузуп, шиитпирлежип турган. Үстүнден айтып, дужаар команда үезинде ортумак черлениң удуртукчузунга «изиг, соок-даа» деңге четчир, ажыктыг сүмени, аактыг чемени-даа дыңнаар улуг-хүү Аракчааевнага база таварышкылаан болбайн аан. Күүседикчи болгаш харыылакчы болур аар үүрге бистерге, эңгиин коммунистерге онаажып тургулааның уттур чап болбаан бис. Ол үеге хамаарыштыр Г. Гейнениң мындыг сөстерин аажок чиге тодарадылга деп бөгүн үнелеп болур мен: «Мени-даа, ону-даа чаңгыс ол-ла быт ызырып чораан».

Бүгү Тыва-биле алырга, Өшкү-Саар Аракчааевна Ооржак, «Элегест» (ам С. К. Тока аттыг) совхозтуң директору чораан Звереваны чугаалаваска, баштайгы күрүне ажыл-агыйының удуртукчузу болган херээжен кижилерниң бирээзи. Ол «Мөген-Бүрен» совхозка директор турган үеде эр удуртукчулардан дудак чокка шудургу ажылдап чорааның утпаан мен. Мал, тудуг, экономика, кижилер-биле ажылдан аңгыда, оон Кызыл-Хая суурунуң, көдээниң чурттакчыларының культурлуг деңнелин көдүрери дээш кызып-кылайып чорааның дадраазында чижек-биле бадыткаарын оралдажып көрейн. 1986 чылдың 8 айның баштайгы неделязында Мөңгүн-Тайга районга болуп эрткен тыва-алтай чечен чогаал хүннерин Мөген-Бүренге организастаарынга боду киржип, тыва, алтай шүлүкчүлер-биле көдээниң ажыл-ишчилериниң ужуражылгазын багай эвес деңнелге эрттирген. Даг-Алтайның Мөген-Бүренге кожа-хелбээ делег, казах чону-биле мөген-бүренчилерниң ажыл-агыйжы, эп-найыралчы харылзааларын калбартырынга ооң хууда улуг-хуузу биче эвес. МАР-ның Бай-Өлегей аймаанда холушкак националдыг сумуларда чоң Ө. А. Ооржакты эки билир. Ону Сенгел сумуга ооң-биле кады чораан үемде көрүп, бүзүрээн мен.

Өшкү-Саар Аракчааевна шынны кижилерниң арнынга дорт чугаалаарынга болгаш бижииринге ынак. Ынчангаш чамдыктарның ону «сараалыг кижи» деп чигзиннер, бактаарындан, харын-даа ажылхожул, албан-дужаалындан чайладырындан чалданмайн келген. Ынчалза-даа ындыг янзылыг хоп-нугул үндезин чок болуп, ону хөөктүрген кижилер боттарын эпчок байдалга таварыштыра бергилээри чараш эвес. Мөңгүн-Тайгада ниитиниң база хуузунуң-даа малынга багай уржуктарлыг болуп доозулган, кижи бүзүрээр арга чок «сарлык чумазы» дээр чүзеге удур республикада мал аарыгларының талазы-биле чонда алдар-хүндүлүг тускай эртемниглер-биле кады Ө. А. Ооржак бодунуң угаазылалдарын «Шын» солунга 2-3 удаа дидим болгаш барымдаалыг идип үндүрген турбуже, үк хамчыктың чылдагааны ам-даа баажызы чок тывызык ышкаш болуп артпышаан. Сек арыглакчылары — сарлык хөөржүдүкчүлериниң дугайында чугаа ам бисте каттырынчыг апарган...

Өшкү-Саар Аракчааевна ам-даа кожуун чагыргазының социал килдизинде буянныг ажыл-херээн уламчылавышаан, бо хүннерде 50 харлап турар. Ол аныяк кыс шырайбудужун, эрес-шудургу аажычаңын салбаан. Күзээр-ле болза, оон чүрээ ырлап, шүлүктеп, самнап-даа шыдаар. «Шынга» ол чүүлдерден аңгыда, бодунуң төрээн чери — Хүрең-Тайганы алгап-йөрээген шүлүүн база үндүргенин түңнелинде немеп каайн.

Молдурга САЛЧАК.

Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинниң парламентиге УГУУЛГАЗЫ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин чурттуң парламентизинге Угуулгазын ооң хуралынга 1994 чылдың февраль 24-те дончулап чугаалаан. Угуулганың долу бижимелин Федералдыг Хуралдың депутаттарынга дамчыдып берген.

Россияның салым-чолунга дорт хамаарылгалыг бүгү кижилерниң хүлээлгези — «чаартылгаже болгаш быжыг турушттуг чорукче» орукка РФ-тиң чаа Конституциязының берген ынаныш аргазын ажыглаары болур деп, күрүне баштыңының Угуулгазында хамыктың мурнунда онзалап айыткан. Ол бодал болза, РФ-тиң Президентизиниң парламентиге кыйгырыышкынының эге чүүлү болган. «Россияның Конституциязы — национал чөпшээрежилгеже чүткүлдүң чүгле демдээ эвес. Чаа Конституция болза — Россия ниитилелинге, хамыктың мурнунда федералдыг эрге-чагырга адырларының аразынга кады ажылдажылганы экижидил эдериниң үндезини-дир» деп документиде демдеглээн.

Стратегтиг эчис сорулга — «хостуг, бодунуң бурунгу төөгүзүнге чоргаарланып, келир үезинче бүзүрелдиг көөр кижилер чурттап турар Россияны чечектелген чурт болдурары бүгү россияннарга чоок болгаш билдингир» деп, Президент онзалап айыткан. Бистиң чуртувуста эрге-чагырга эрге-хоойлуга үндезилеттинген болгаш хамаатыны боогдавайн турар, бистиң чуртувуста экономика болза ажыктыг үре-түңнелдиг болур болгаш национал онзагай байдалдарны болгаш делегей чедиишкиннерин холбаштырып турар. Президентиниң бодап турарын ёзугаар алырга, «нити практиктиг сорулганы — **Россия күрүнезин быжыглаар** сорулганы долгандыр сырый каттышпышаан, стратегтиг эчис сорулганы чедип ап болур.

«Россия бир эвес чаңгыс эптиг болбас болза, күштүг болуп шыдавас ийик» деп, Борис Ельцин парламентиге Угуулгазынга медеглээн. «Конституцияда үндезилеттингең федеративтиг харылзааларның принциптерин боттандырары чурттуң чаңгыс эвиниң, ында чурттап турар бүгү улустарның дең эргелиниң эң-не быжыг магадылалы болур» деп, Президент санап турар.

Демократтыг федеративтиг эрге-хоойлулуг болгаш социал база хамааты «күштүг күрүнениң» идеязы — Президент Угуулгазының төп өзээ болуп турар. Хамааты ниитилелдиң тургустунарынга күрүнениң идепкейлиг дузалаары, «хамаатының демократтыг инициативазын деткиири», шилчиишкинниг нарын үе-чадада сарыылдыг чорукту илергейлээри, культураны, эртемни, өөредилгени деткиири, янзы-бүрү шажыннар болгаш чүдүлгелер-биле харылзааны тудары — ол идеяны боттандырарының негелдези кылдыр күрүне баштыңы санап турар.

«Реформаларны уламчылаарының, кризисти ажып эртериниң, экономика тургузуун экижидир эдериниң, ону быжыг турушттуг кылдыр көдүрериниң» үндезини болур күштүг күрүнениң ужур-дузазын Борис Ельцин онзалап демдеглээн. Президентиниң бодалын ёзугаар алырга, хамаарышпас чаа күрүнелер-биле экономика, культура, өг-бүле, черле ынчаш, кижизиг харылзааларны экижидеринге Россия сонуургалдыг. Ол күрүнелерниң иштинден кайызы-даа кижи эргелерин онзалап хүлээп көөрү, эвээш санныг улустарның этниктиг, культура болгаш дыл талазы-биле эргелерин камгалаарының эргежок чугулазын барымдаалаары — үстүнде харылзааларны экижидериниң негелдези болур. Ол сорулганы төлептиг болгаш найыралчы ёзу-биле, ооң-биле чергелештир быжыг база чайгылыш чок даштыкы политика-биле чедип алыры чугула деп, Президент айыткан.

«Бир эвес хамыктың мурнунда Президент, Федералдыг Хурал болгаш Чазак холбаалыг ажылды экижидип шыдаар болза, Россия күрүнезинге бот-боттарын билчир чорук тургустунар» дээрзинге бүзүрелди Президент илергейлээн. Россияның удуртукчузунуң бодалын ёзугаар алырга күрүне баштыңының политиктиг угланыышкынын медеглээн Россия Федерациязының Президентизиниң Угуулгазында политиктиг, экономиктиг болгаш социал угланыышкыннар күрүне эрге-чагыргазының бүгү органнарының ажыл-чорудулгазын үнелээринге үндезин болур.

РФ-тиң Конституциязында быжыглаттынган күрүне эрге-чагыргазының чаа тургузуу демократтыг стандарттарга дүгжүп турар деп, Россияның Федералдыг Хуралынга Угуулгазынга Президент Борис Ельцин онзалап демдеглээн. Хүлээп алдынган Конституцияга үндезилээш, конституциялыг реформаны уламчылаары — чөптүг болгаш эрге-хоойлулуг чорудулга болур деп, ол айыткан. Ук чорудулганы далашпайн, политиктиг бачым чорукка алыспайн, боттандырары чугулдуг болур.

Президентиниң Угуулгазы болза бөгүнгү «политиктиг культурага» эргежок чугула болгаш Конституция принциптериниң болгаш боттуг практиканың аразында амгы бар ылгалды ажып эртеринге улуг ужур-дузалыг болур. Ындыг ылгалдың чылдагааннарын Борис Ельцин айытпышаан, демократтыг системаның талалакчыларының болгаш удурланыкчыларының аразында ханы демисел ниитилелде болгаш күрүне аппаратында үргүлчүлеп турарын демдеглээн. База бир өске чылдагаан болза эрге-чагырганы боттандырарының командылаар принцивинден күрүне ойталавышаан, эрге-хоойлу принцивин долу хемчээлдии-биле ам-даа шиңгээдип албааны болуп турар.

Эрге-чагырганы организастаарының демократтыг принциптеринге хамаарыштыр маргылдаа улам-на улгадып турарын ажы-биле хүлээп көөр херек деп түңнелди Президент кылган. Демократияны практиктиг чаа үе-чадада тургузары база чогумчалыг болдурары негеттинип турар деп, ол онзалап демдеглээн. Ону чедип алырынга күрүне эрге-чагыргазының дээштинин шиитпирлиг бедидери. Конституцияны болгаш хоойлуларны чигези-биле чайгылыш чокка сагыырынга күрүнеден албадаашкынның бир эвес херек болза, чүгле эрге-хоойлуга үндезилеп ажыглаары чугулдуг болур деп, Президент айыткан.

Ооң-биле холбаштыр бирги ээлчегде сорулгалар — күрүне органнарының ажылдаарының тодаргай чурумнарын доктаадыр ужурлуг нормативтиг актыларны: Чазак дугайында, эрге-чагырганың федералдыг органнарының дугайында, нормативтиг эрге-хоойлу актыларының дугайында, федералдыг албанның дугайында, эрге-чагырганың төлээлелгелиг болгаш күүсекчи органнарын организастаар үндезиннерниң дугайында, Күрүне Думазының депутаттарының болгаш Федерация Чөвүлелиниң кежигүннериниң эрге байдалының дугайында хоойлуларны хүлээп алыры негеттинип турар. Шиитпирлекчи дээр принциптиң салдарын дыка эвээжедир болгаш ону дыңнадыр принцип-биле солуур сорулга-биле нормативтиг актыларны федералдыг, девискээр болгаш муниципалитет деңнелдеринге чаартырының эргежок чугулазының дугайында Угуулгада оон ыңай айыткан. Ынчаарга күрүне органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң ажылын үнелеп көөрде, эрге-хоойлу актыларын, үстүнде турар органнарның шиитпирлерин база боттарының эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге хүлээп алган шиитпирлерин канчаар күүсеткен деңнели барымдаалаттынган турар ужурлуг.

Эрге-хоойлунуң сайзырадыры — Россия күрүнезин быжыглаар талазы-биле политиканың эң чугула угланыышкыны-дыр деп, Россия Федерациязының Президентизи демдеглээн. Ол политиканы боттандырарынга кол роль Федералдыг Хуралга онаажып турар. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын магадылаар дээштиг механизмнерни тургузары, а ол ышкаш рынок экономиказының эрге-хоойлу үндезиннерин сайзырадыры, бирги ээлчегде, чаа хамааты кодексти хүлээп алыры, ниитилелдиң болгаш кижиниң эргелерин хандырары, кем-буруулуг үүлгедиглерден оларны камгалаары эргежок чугула.

«Күрүнениң бүгү күчүзү кижини болгаш ооң эргелерин камгалаарын хандырар ужурлуг» деп, Федералдыг Хуралга Угуулгазынга Россияның Президентизи медеглээн. Россия Федерациязының амгы Конституциязы чурттуң бүгү девискээринге дорт күштүг болуп турарын херекке албас чорукту болдуруп болбас деп, күрүне баштыңы айыткан. Күштүг чамдык хоойлулар Конституцияга чөрүшкек чүүлдерлиг-даа болза, суд шиитпирлери Конституцияга үндезилеттинген турар ужурлуг. Конституцияны хүлээп алганы-биле холбаштыр чаа Үндезин Хоойлунуң болгаш күштүг хоойлужудулганың аразынга ылгал улгады бергенин Угуулгада демдеглээн. Ук ылгалды Президентиниң чарлыктары эвээжедип турар, ынчалзажок хоойлужудулганы Конституцияга дүүштүрери чугула болуп турар.

Амгы Россияга суд эрге-чагырга албанның чугула ролюн Президент айытпышаан, ооң реформазының кол угланыышкыннарын тодаргайлаан. Эрге-хоойлуну болгаш демократтыг үндезиннерни шыңгыы барымдаалаар дээштиг суд эргезин тургузары — суд реформазының кол сорулгазы болур.

Россия Федерациязының Конституция судунуң ажылын катап эгелээриниң эргежок чугулазының дугайында Борис Ельцин медеглээн болгаш Конституция судунуң эрге-хоойлулуг чорудулгазының үезинде ол органны чаартыры база негеттинип турар деп демдеглээн. Янзы-бүрү судтарга чорудулганың чаа принциптерин быжыглаар хоойлулары хүлээп алыры негеттинип келгенин Президент чугаалаан. Эң-не демократтыг хевирлериниң бирээзи болур даңгыраглыглар судунуң чугулазын ол айыткан. Эптештирилге судьялары, өргүүдел суд сайгарылгазы ышкаш, ындыг институттарны катап тургузары чугула деп, Президент демдеглээн.

Бот-тускайлаң адаккы система кылдыр административтиг юстицияны тускайлап тургузары эргежок чугула болу берген деп, Угуулгада айыткан. Административтиг юстиция болза судтардан азы нити судтарның суд киржилгезинден тургустунар болгаш күрүне, муниципалитет органнарының, албан-дужаалдыг кижилерниң шиитпирлериниң, хөделиишкиннериниң хоойлу-дүрүмге дүгжүрүн чугаалажып көөр ужурлуг.

Амгы үеде кем-херек үүлгедиишкиннери Россияның национал айыыл чок чорууңга кыжанышкынныг болуп турарын Россия Федерациязының Президентизиниң Угуулгазында демдеглээн. 1994-1995 чылдарда кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселдиң ам белеткеттинип турар Федералдыг программазының чугула ужур-дузазын Угуулгада онзалап айыткан. Күрүнениң экономиктиг байдалы чеже-даа берге болуп турза-даа, эрге-чурум камгалаар органнарның саң-хөө болгаш материалдыг херекселдерин соңгаарладыышкын чокка хандырары негеттинип турар.

Организастаттынган кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел талазы-биле салбырларның шуут төпчүткен системазын Иштики херектер яамызының структуразынга тургузар деп бодап турарын Президент дыңнаткан. Ынчангаш бирги ээлчегде ол салбырларны шыырак кадрлар-биле, техника болгаш саң-хөө-биле хандырары эргежок чугула. Ындыг салбырларны тургузар дугайында хоойлуларны соңгаарладыышкын чокка хүлээп алырын Федералдыг хуралга ол сүмелээн.

Кижиге ажыктыг нити үнелиг чүүлдерни колдадыр барымдаалаар принципке үндезилеттинген кеземче, кеземче-чорудулга болгаш кеземче-күүселдениң чаа кодекстерин хүлээп алыры — соңгаарладып болбас хемчег болуп турар деп, Борис Ельцин чугаалаан.

Парлалганы бо чылын немелде акша-хөреңги бериишкини чокка канчап-даа куруг арттырып болбас деп, Россия Федерациязының Президентизиниң Угуулгазында айыткан. Хамааты ниитилелдиң институттарын күрүнеден деткииириниң чугулазын Угуулгада база демдеглээн.

Президентиниң бодап турарын ёзугаар алырга, соңгулда кампанияларының үезинде партияларның, хөй-нити каттыжышкыннарының болгаш массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазының хоойлужудулга хандырылгазында элээн улуг четпестерниң барын 1993 чылдың декабрьда Федералдыг Хуралга соңгулдалар көргүскен. Ынчангаш ээлчеглиг президент болгаш парламент соңгулдалары чаа хоойлуларга үндезилеп чорутунган турары эргежок чугула. Хөй партиялар киржилгелиг баштайгы соңгулдаларның дуржулгазын шүгүмчүлелчи ёзу-биле көрбүшаан, соңгулдалар хоойлуларын ажылдап кылыры негеттинип турар.

РФ-тиң Президентизиниң Федералдыг Хуралга Угуулгазының бир кезээн күрүнениң бүдүн-бүрүн болурунуң, чурттуң экономиктиг чаңгыс аай чорууну быжыглаарының, федерализмни хөгжүдериниң айтырыгларынга тураскааткан.

Федералдыг Хуралдың депутаттарынга күрүне баштыңының чугаазының соонда оларга чүс хире арын документини үлеп берген.

Амгы бо байдалдарда, чурттуң демнежип каттыжылгазының буураарының дүвүренчиг демдектери илереп, ооң девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн чорууңга айыыл тургустунган мындыг байдалдарда федералдыг эрге-чагыргаларның сорулгазы болза — тус девискээрлерниң улам-на бот-тускайлаң байдалче ала-чайгаар чүткүлү Россияның бүдүн-бүрүн чорууңга айыылды тургуспас шак ындыг күрүне тургузуунуң хевирин тывары болур. Федерацияның субъектилериниң дорт киржилгези-биле Конституцияны белеткээни «хөй-хөй карышкактарны ажып эртер болгаш моон ыңай буруңгаар шимчээшкинге үндезин болган чөпшээрежилгелиг юридиктиг хевирлерни тывар» арганы берген деп, документиде демдеглээн.

Девискээрлерниң бот-тускайлаң чоруунуң бедээни болгаш федералдыг эрге-чагыргаларның бүрүн эргелериниң кызыылааны күрүне тургузуушкунунуң сулараашкыны эвес, чурттуң чаңгыс эвинге айыыл тургусканы ол эвес болур. Өске талазындан алырга, эрге-чагырганың бүрүн эргелерин девискээрлерге калбаа-биле дамчытканы федералдыг эрге-чагыргалар Россия ниитилелиниң девискээрлер амыдыралындан кандыг-даа янзылыг салдар чедириринден хоорулдурганы ол деп канчап-даа ынчаар санап болбас.

Девискээрлер стратегиязының кол-кол принциптерин болгаш сорулгаларын тодарадып тура, Россияның Президентизиниң Угуулгада демдеглээни болза, девискээрлерниң бот-тускайлаң чоруунуң магадылалы болза «девискээр эрге-чагыргаларының дорт соңгулдалары» болур. Экономиктиг бот-тускайлаң чоруктуң магадылалы болза, үндүрүг кирилделериниң үнер дөстерин федерация, девискээр база тус чер деңнелдеринге аңгылааны болур ужурлуг.

Президентиниң Угуулгазында тус чер бот-башкарылгазының эргелерин хандырарын чурттуң девискээриниң бүдүн-бүрүн чоруун хандырарының бир чугула негелдези кылдыр тодараткан. Ол документиде айтып турары-биле, Россияның политиктиг культуразында тус чер бот-башкарылгазы земстволар хевиринде ханы төөгүлүг дазылдарлыг. Чогумна тус чер бот-башкарылгазының деңнелинге Россияның улустарының национал-культура хөгжүлдезиниң хевирлери херек кырында боттаныш болур. Ооң-биле холбаштыр федералдыг эрге-чагыргаларның мурнунга онза чугула сорулга тургустунар — «күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының аразынга кылыр ажыл-херектерин, эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харысалгазын кызыгаарлыг кылдыр шыңгыы аңгылаары». Ооң-биле деңге оларның материал, саң-хөө үнер дөстерин аңгылаары негеттинип турар.

Федерацияның девискээр бүрүзү экономиктиг реформаның стратегтиг сорулгаларын боттандырып турар үеде боттарының тактиктиг аргаларын ажыглаар эргелиг. Ынчалзажок РФ-тиң Президентизиниң Федералдыг Хуралга Угуулгазында айытканы дег, «чаңгыс-даа девискээр ол аргаларны нити сорулгаларны буурадып турар кылдыр, оларны Федерациядан ыраkшыдар, өске девискээрлерге дорт азы доора каража чедирер кылдыр ажыглаар эргези чок». Ындыг чорук ылаңгыя амгы байдалдарда, девискээрлерниң эге базымнарының аңгы-аңгы байдалдыг база тус чер эрге-чагыргаларының чаңгыс аай эвес экономиктиг политиказы аңгы-аңгы девискээрлер аразында карышкактарны улам улгаттырып, Россияның сырый каттыжарынга улуг шаптараазыннарны тургуза берген бо үеде канчап-даа таарышпас.

Федералдыг Хуралдың депутаттарынга күрүне баштыңының чүве чугаалааның соонда, оларга ол талазы-биле база чүс хире арын хемчээлдиг документини үлеп берген.

Күрүне баштыңының бодап турары-биле, чаңгыс аай экономиктиг девискээрни болдур-чогууру-биле ажылдап, хевирлеп тургузарын элээн каш бирги ээлчеглиг сорулгаларны боттандырарын хандырары-биле чедип алыр херек. Чижээ, чаңгыс аай инфраструктураны колдады хөгжүдери эргежок чугула. Аңаа девискээрлерниң нити киржилгези «федералдыг бюджетче үндүрүглерни шилчидерин тудуп турар азы федералдыг органнарның мурнунга өске-даа хүлээлгелерни күүсетпейн турар девискээрлерге хамаарыштыр шыңгыы хемчеглерни көөрүн» негей бээр.

Федералдыг эрге-чагырга, күрүне өнчүзүн субъектилерниң боттарының аразынга-даа база федералдыг «төп»-биле девискээрлерниң аразынга-даа аңгылаашкынының чорудуун доозар талазы-биле бүгү эргежок чугула хемчеглерни ап чорудар ужурлуг.

Оон аңгыда Россияның Президентизиниң санап турары-биле, «чамдык девискээрлерге тывыскан артык эргелерни эде көөрү чугула. Чүге дээрге оларның бир чамдыктары экономика талазы-биле таарымча чок, оон аңгыда чурттуң өске девискээрлеринде чурттап турар хамаатыларга хамаарыштыр чөптүг эвес болгай». Борис Ельцинниң бодап турары-биле, федералдыг үндүрүглер болгаш чээлилер талазы-биле чаңгыс аай негелделерге дүүштүр тургустунган чиигелделерниң системазы херек.

Девискээрлер «экономиктиг хамаарылгаларның субъектизи» болбас ужурлуг, а эрге-чагыргалар «боттарын субъектини боду кылдыр солувас». тус девискээрниң ээлери болза ында хамаатылар болгаш бүдүрүлгелер болур болгай деп чүвени демдеглевишаан. Күрүне баштыңы «экономиктиг тускайланыышкын-биле демисел Федерацияның девискээрлериниң эргелерин кызагдавас, унитарлыг күрүнениң катап дирлиринге чедирбес ужурлуг» деп сагындырган. Девискээрлерге бүрүн эргелерни улам долу дамчыдарының чорудуун уламчылаап апаар деп, Угуулгада айыткан.

Россия күрүнезиниң быжыгыышкыны ооң чурттакчылары боор турар улустарның аразында чөпшээрежилге чокка канчап-даа болдунмас деп, Россияның Президентизи демдеглевишаан, ол бодунуң Федералдыг Хуралга Угуулгазында националдар аразында харылзааларже улуг кичээнгейни угландырган.

Күрүне баштыңының Федералдыг Хуралдың депутаттарының мурнунга чугаазының соонда оларга ол айтырыг талазы-биле чүс хире арын документини үлеп берген.

Чурттуң күрүне тургузуунуң үндезини кылдыр салдынган ийи принциптиң: национал-девискээр болгаш административ-девискээр тургузугнуң чөрүлдээлиг байдалындан хөй-хөй национал айтырыглар тынтып турар. Документиде демдеглээни дег, «амгы байдалдарда оларның ынчаар артарының төөгүлүг эргежок чугулазы хевээр илереп турар». Ооң-биле чергелештир күрүне баштыңының санап турары-биле, оларның аразында чөрүлдээлер Конституцияда салдынган нация дугайында кады чурттаар хамаатылар дугайында чаа билиишкинниң үндезининге намдаар апаар. Документиде демдеглеп турары-биле «республикада, крайларда база областарда эрге-чагырганың үндезинни болза оларның националындан хамаарылга чокка бүгү чурттакчы чону болур». Демократтыг национал политиканың эргежок чугулазы «күрүнениң бүдүн-бүрүн чоруу хамааты ниитилелдиң чаңгыс аай чоруун деткииринге болгаш ооң этниктиг кезектериниң хөй янзылыын камгалап арттырарынга үндезилеттинген боор турарындан» үнүп турар.

РФ-тиң Президентизиниң Угуулгазында айытканы болза, Россияда федералдыг эрге-чагырга чамдык республикалар-биле национал айтырыг талазы-биле конституциялыг чөрүлдээниң удур туржуушкунче шилчиирин чайладыр ындыг турушттуг база угаан-сарыылдыг чорукту көргүскен. Ынчалзажок күрүне эрге-чагыргазының органнары националдар аразында чөрүлдээлерни болдурбазының болгаш оларны таарыштыр шиитпирлээриниң талазы-биле Россияның күрүне политиказының угланыышкынын ажылдап кылыры негеттинип турар.

Күрүне ооң үндезининге чөрүлдээлерни шиитпирлээриниң тайбың политиктиг аргаларның колдуг болур принцивин салбышаан, ол чепсектиг үскүлежиишкиннерни доп-дораан соксадырының, хоойлудан дашкаар боо-чепсектиг тургузугларның чепсээн хавырарының, национал ылгай көөр чорукту хөөктүрүп база күштеп-күчүлээшкинче кыйгырыг кылып турар организацияларның болгаш кижилерниң ажыл-чорудулгазын соксадырының хоойлу ёзугаар бүгү аргаларын, ооң иштинде күштү ажыглаар хүлээлгелиг.

Борис Ельцин Федералдыг Хуралга Угуулгазында националдар аразында чөпшээрежилге политиказын боттандырарынга эргежок чугула хоойлулар төлевилелиниң бөлүүн тодараткан.

Реформаларның стратегиязындан ойталаар чорук чурттуң айыыл-халаптың мурнунга тургуза бээр деп, Президент бодунуң Федералдыг Хуралга Угуулгазында баш удур сагындырып турар. Күрүнениң политиктиг угланыышкынынга «дедир шимчээшкин турбас» дээр чаңгыс уткалыг болур ужурлуг.

Россияның экономиказының ийи чыл иштинде реформалаарының түңнелдерин үндүрүп, чедип алган болгаш чидирген-даа чүүлдерни деңнештирип көргеш, Борис Ельцин бирги черениң сорулгаларын тодараткан. Чижээ, ооң бодап турары-биле алырга, Федералдыг Хуралга российжи сайгарлыкчы ажыл-херектиң эрге-хоойлу баазазын салыры эргежок чугула боор турар.

1994 чылдың эң чугула сорулгаларының иштинде санажылгаларның амгы үедеги системаларын тургузарын болгаш Россияның федералдыг курлавыр системазын тургузар сорулга-биле Төп банкыны ханызы-биле реформалаарын онзалап айыткан. Төп банкының ажыл-чорудулгазы реформаларның салым-чолунга болгаш ханы социал-политиктиг сорулгаларга кол ужур-дузалыг боор турар болганда, ону реформалаары Президентиниң контролюнун адаанга турар апаар.

Бо чыл болза, Россияның саң-хөө-үлетпүр бөлүктерин хевирлеп тургузарының чылы болур ужурлуг. Ынчалза-даа ону чүгле эки тураның ёзузунга үндезилеп тургузарын Чазактан контрольдаарын Президент сагындырган.

1994 чылда аграр секторун күрүнеден деткииириниң бүгү системазын үндезинни-биле өскертирин эгелээр апаар.

«Рынок харылзааларын башкарарының системаларын тургузары — дедир чорууру ол эвес, а бурунгаар шимчээшкин-дир — деп. Федералдыг Хуралга Президентиниң Угуулгазында чугаалап турар. Багай башкарылгалыг экономикага кажан-даа езулуг рынок чуруму чок болурун ол онзалап айыткан.

Борис Ельцинниң бодап турары-биле алырга, экономиканы реформалап, чаартырынга база-ла мурнундагызы ышкаш, монополизм шаптыктап турар.

Үндүрүг системазын дээштии-биле чаартыр чорук экономиктиг реформаларны чорударынга идиг бээринге улуг идегелди ооң Федералдыг Хуралга Угуулгазында айтып турар.

Күрүне баштыңы ажылдагый талазы-биле хоойлужудулгада чаңгыс аай, быжыг чоруктуң чок боор турарын миннип чугаалааш, «рынок реформаларынга эрге-хоойлу хандырылгазынче ханылаашкынның эргежок чугула боор турарын» демдеглээн.

Кол-ла политиктиг шыңгыы айтырыг болза, рынок чаартылгаларының салдар-халдавырының ниитилелге эмин эртир улуг болбазын чедип алыры боор турар. Ындыг байдал амдызында чедип алдынмаан болгай деп, Россияның Президентизи Борис Ельцин Федералдыг Хуралга Угуулгазында айтып турар.

Бөгүн россияннарның төлээр ужурга таваржып турары амгы чаартылгаларның өртек-үнезиниң улуг боор турары хамыктың мурнунда экономиканың байдалы дыка аар-берге боор турган 1991 чылдың төнчүзүнде таарымча чок боор турганындан дыка хамааржырын Президент чугаалаан.

Оон аңгыда реформаларның уржуктары политиктиг байдалдар-биле база холбаалыг — Россияга ийи чылдың иштинде реформалар «федералдыг эрге-чагырганың адырларының эң чидиг месилдежиишкиннериниң» үезинде чоруп келген болгай. Күрүне эрге-чагыргазының ол дээш харысалгалыг органнарының алдагдал-частырыгларының ужурундан реформалар база каражага таваржып келген.

Реформаның ийи чылда түңнелдерин үндүрүп тургаш, РФ-тиң Президентизи «реформаларның өртектериниң улуг болганын» айыткан. Күрүне баштыңының бодап турары-биле алырга, ооң угланыышкыны шын турган, ынчалза-даа ооң шимчээшкининге улуг частырыглар болгулаан. Күрүне баштыңы аңаа холбаштыр эң чугула сорулга — реформаларның темпизин оожумнатпайн, харын-даа ону улам улгаттыргаш, рынок чаартылгаларын ниитилелге эң эвээш даржыктыг болдурарының чугула сорулгазын салган. Ооң-биле кады акшаның үне чокталыышкынының деңнелин 1994 чылдың төнчүзүнде айда-ла 3-5 хуу болурун чедип алыр ужурлуг дээрзин ол чугаалаан.

РФ-тиң Президентизи саң-хөө болгаш чээли-акша политиказының талазы-биле чугула сорулгаларны айыткаш, «социал камгалалдың чогуур деңнелин хандырарын» чедип алыр ужурлуг бис деп чугаалаан.

Күрүнениң талазындан күш үндүрер ужурлуг кол-кол угланыышкыннарның иштинден чоннуң амыдырал-чуртталгазының деңнелин көдүрүп быжыктырарын, экономика талазы-биле идепкейлиг хамаатыларның күш-ажылчы болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын калбартырын, чоннуң эң эвээш хандырылгалыг социал кезектеринге адрестиг деткимчени болгаш чоннуң аңгы-аңгы бөлүктериниң аразынга экономиктиг кризистиң аар чүъктерин улам деңнештир хуваарын онзалап айтып турар.

Угуулгада Россия күрүнезиниң иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкыннарын айыткан. Культураның, эртемниң болгаш өөредилгениң дугайында чугаалап турар кезээнге 1994 чылдың база бир чугула сорулгазы болза, күрүне-биле культураның эң таарымчалыг харылзааларын тургузары боор турарын Президент демдеглээн. Ынчангаш күрүне нити-национал культураны камгалап, хөгжүдериниң федералдыг программаларын тургузуп, саналдаар ужурлуг. Угуулгада айтып турары-биле алырга, «келир үениң кедилиг сорулгазы— культураны хөй талалыг кылдыр акшаландырарынче херек кырында шилчиири болур. Аңаа чарыгдалдарны федералдыг, девискээр эрге-чагыргалар, тус чер бот-башкарылгазының органнары үндүрер ужурлуг».

РФ-тиң Президентизи эртемни сайзырадып, хөгжүтпейн тургаш, российжи күрүнени быжыглаары болдунмазын Угуулгазында тодаргай айтып турар.

Президентиниң бодап турары-биле алырга, «эртемни организастаарынга кол-ла эчис сорулга — эге эртем коллективиниң чогаадыкчы, тывынгыр езу-биле ажылдаарынга, янзы-бүрү школаларның болгаш угланыышкыннарның хостуу-биле чаржып маргыжарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри» боор турар.

«Күрүне үндезин кол шинчилел ажылдарын болгаш принципиалдыг чаа технологияларны бюджеттен акшаландырарын үргүлчүлээри эргежок чугула» — деп, Угуулгада чугаалап турар.

Дээди школада байдал нарын боор турар. Дээди өөредилге черлеринден аныяк башкылар үнүп чоруп турар, ол профессияның ат-алдары кудулаан, специалистерниң байдалы баксыраан. Ынчангаш Россияның Президентизиниң Угуулгазында өөредилгениң бүгү системазын: ортумак, дээди, профессионал-даа өөредилгениң бүгү системазын сайзыраңгайжылдар талазы-биле хемчеглерни алырының чугула апарганын онзалап демдеглээн.

Россия — аңгы-аңгы шажын-чүдүлгелиглерниң күрүнези боор турарын РФ-тиң Президентизи Федералдыг Хуралга Угуулгазында айыткан. Ынчангаш бөгүн аңгы-аңгы шажын-чүдүлге бөлүктеринге болгаш конфессияларга кожа-хелбээ туруп, кады хөделип, дузалажырының дуржулгазы онза чугула боор турарын Угуулгада демдеглээн.

«Российжи ниитилел 70 ажыг чылдың дургузунда херек кырында күрүне атеизминиң байдалынга чурттап келген. Ынчалза-даа улустуң чүс-чүс чылда быжыгып келген чаңчылдары туюлунга чедир узуткаттынмаан. Шажын-чүдүлгеге сонуургалдың катап дирлиишкини — амгы үениң боттуг фактызы-дыр...».

Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргалар «этнополитиктиг месилдежиишкиннерниң аңгы-аңгы шажын-чүдүлгелер аразында демиселче шилчий бээр чорукту болдурбас дээш бүгү чүүлдерни кылыр ужурлуг...» — деп, Президентиниң Угуулгазында чугаалап турар. Оон-биле кады хүрээ-хииттиң ниитилелден эвес, а күрүнеден аңгылаан дээрзин барымдаалап көөрү чугула. Эң ылаңгыя хүрээ-хииттиң болгаш шажын-чүдүлге каттыжышкыннарының эрге-хоойлу болгаш эт-хөреңги талазы-биле бүрүн эргелерин хүлээп көөрү эргежок чугула боор турар.

Эрткен чылда Россияның чурттакчылары эм-таң-биле чүгле 60 хуу хандыртынган. Ынчангаш «кадык камгалалының талазы-биле байдалды быжыктырып, экижидери медицина-эмчи дузаламчызының системазын чаартырындан хамааржыр» — деп, РФ-тиң Президентизи Борис Ельцинниң Федералдыг Хуралга Угуулгазында онзалап айыткан.

Борис Ельцин делегей дуржулгазынга үндезилээш, кадык камгалалының төпчүткен системазының орнунга медицина камгаладылгазын чорударының чугулазын саналдаан.

Конституцияда таарымчалыг долгандыр турар бойдус хүрээлелин алыр эргени айтып, быжыглаан болганда, бойдусту кадыкшыдып, экижидериниң таарымчалыг байдалдарын тургузары — «эрге-чагырганың бүгү органнарының Конституцияда көрдүнген хүлээлгези боор турарын» Президентиниң парламентиге Угуулгазында онзалап демдеглээн.

Күрүнениң иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкыннарын хаара тудуп көргүскен Угуулгада чугула кезектерниң бирээзи — шериг айтырыгның дугайы боор турар. Геополитиктиг байдалдың өскерилгенин барымдаалааш, Чепсектиг Күштерни тургузар талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылды кылып чоруткан: шеригниң дайынчы составын тодараткан, шеригниң чаа бөлүктерин (күштерин) тургузуп турар, мөөң-мөөң шериг күштерин четчелеп. Чепсектиг Күштерни ажыглаарының стратегтиг, шалыпкын болгаш мобилдиг планнаашкыны доозулган, кезектерниң болгаш каттыжыышкыннарның дайынчы белен байдалын быжыктырып, четчелээн. Ооң түңнелинде РФ-тиң Чепсектиг Күштери дайынчы бедик арга-мергежилдиг болгаш бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны күүседирин хандырып шыдаар.

Россияның төөгүзүнде бир-ле дугаарында шериг доктриназының кол-кол негелделери хүлээп алдынганын Президент демдеглээн. «1994-1995 чылдарда чаа байдалдарга хамаарыштыр Чепсектиг Күштерни тургузарын бүрүнү-биле доосkaш, ону ханызы-биле чаартырынга үндезинни салырын» Угуулгада айтып турар.

Бо чылын Россияның девискээринче шериглерни даштыкыдан үндүрүп алырын колдуунда доозар дээрзин РФ-тиң Президентизи чугаалаан. Хууда составтың санын план ёзугаар кызырып турарын Угуулгада демдеглээн. Ооң-биле кады кезектерни четчелээриниң айтырыы шериг тургузуушкунунуң эң кызыы чери боор артып турар. Ооң ужурундан ЧК-ны быжыглаары эрге-чагырганың бүгү адырларының эң чугула сорулгазы боор турар. Ону шиитпирлээринге ниитилелдиң бүгү кадык күштерин каттыштырары негеттинип турар. Федерацияның субъектилери ол ажылдан база чыдып калбас ужурлуг деп, Угуулгада айыткан.

Чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкыннарын документиде тодаргайлаан. Ооң онза кезээ делегей харылзааларының системазынга Россияның ээлеп турар черин тодаратканы боор турар. «Бистиң даштыкы политика талазы-биле угланыышкынывыстың үндезини — нити хүлээп алдынган принциптер болгаш делегей эргелериниң норма-чижектери болур» — деп, Президент айыткан. «Россия өске күрүнелерниң суверенитедин, девискээриниң бүдүн болгаш хамаарышпас чоруун хүндүлээр болгаш олар база-ла ындыг болурун күзеп турар» деп, РФ-тиң Президентизи чугаалаан.

«Ажык-чарлыг чорукту болгаш сырый кады ажылдажылганы дамчыштыр национал эрге-ажыктарны чайгылыш чокка камгалап барымдаалаары, иштики хөгжүлдеге болгаш реформаларны үргүлчүлээринге таарымчалыг байдалдарны тургузары — 1994 чылда Россия күрүнезиниң даштыкы политиказының кол сорулгазы боор турарын» Президент онзалап айыткан. Хүн айтырыында стратегтиг халдаашкын чепсээниң дугайында 2-ги керээни болгаш химиктиг чепсекти хоруур дугайында конвенцияны күштүг болдурары боор турар.

Хамаарышпас чурттар демнежилгезинде болгаш Балтияда күрүнелерде эвээш санныг улустарның эргелерин хандырар дугайында айтырыгга Россия бодунуң идепкейлиг ажылын кошкатпас дээрзин Президент онзалап демдеглээн. Россияның болгаш хамаарышпас чаа күрүнелерниң онза чугула сорулгазы — экономика болур. «Экономиктиг кады ажылдажылганың чаа механизмнери амыдыралдың негеп турарындан дыка оожум болгаш бөдүүн эвес тургустунуп турар» — деп, чугаалааш, Президент, ХЧД-де күрүнелерниң кады ажылдаарының калбак программазын айыткан.

Борис Ельцин аңгы-аңгы чурттар болгаш делегей организациялары-биле кады ажылдажырының боттуг чижектерин тайылбырлааш, «бөгүнгү болгаш даартагы-даа хүннерниң негелде-хереглелдеринге дүүшкен хоойлуларны дүрген-не хүлээп алганывыс тудум, даштыкы чурттар-биле эргежок чугула кады ажылдажылганың хемчээли улам калбарар, даштыкы политиканың канчаар-даа аажок улуг ажык-дузазы улам-на улгадыр апаар» деп, ол чугаалаан. Россия ышкаш, ындыг аажок улуг чуртту дүрген болгаш шаптараазын чокка чаартыр деп чүве берге болбайн аан деп, РФ-тиң Президентизи Угуулгазында бижээн. Ынчангаш эки талазынче эглиишкинни чедип алыр дизе, курлавырларны болгаш политиктиг чүткүлдү кол-кол угланыышкыннарга мөөңнээри эргежок чугула. Бирги чергениң сорулгазы — бот-боттарының аразынга сырый кады хөделиишкиннерни кылыры боор турар. Бүгү боттуг күштерни сырый каттыштырарының күженишкиннеринче эгелеп кирер эргени Конституция берип турар. «Россияга хөй-ниитиниң бот-боттарының аразынга чөпшээрежилгези эргежок чугула апарган. Ооң ужурунда Угуулгада парламент фракцияларының, өске-даа политиктиг күштерниң болгаш хөй-нити организацияларының боттуг саналдарын, эртемденнерниң, специалистерниң база практиктерниң-даа кризистен чуртту уштурунуң таарымчалыг оруктарын дилеп тывар талазы-биле, Россия күрүнезин быжыглаарының талазы-биле, россияннарның амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле бодалдарын барымдаалап көрген».

«Бисте 1994 чылды тургузукчу кады ажылдажылганың чылы болдурар, чаа политиктиг чаңчылдарның төрүттүнер чылы, кризистен уштунуп үнериниң чылы болдуруптар күш бар. Тургустунуп келген аргаларны оскунмазы — бистиң сорулгавыс, бистиң идегеливис болур» — деп, Россия Федерациязының Президентизи Федералдыг Хуралга Угуулгазында түңнеп айыткан.

ЯСЛИ-САД ДЭЭШ ЧЕЖЕНИ ТӨЛЭЭРИЛ?

Школа назыны четпээн уругларга ясли-садтарга акша төлээриниң дүрүмүнүң дугайында айтырыгларны номчукчулар хөйү-биле салып турар. Аңаа харыылап бээрин Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сайыды В. Б. Хөвеңмейден дилээн бис.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1992 чылдың апрель 2-де үндүрген № 94 доктаалын «Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге төлевир төлээриниң чурумун тургузары болгаш Тыва Республикага ол уруглар албан черлерин акшаландырарын деткиир дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединиң 1992 чылдың март 3-те үндүрген доктаалынга дүүштүр хүлээп алган.

Уруглар албан черлеринде турар уругларның ада-иезинден тыртып алыр акшазы оларның ажылдап турар черинден кандыг-даа хамаарылга (өөреник азы шериг албаны эрттирип турар таварылгаларда-даа) чок. Бир эвес ук уруглар чери организацияның, бүдүрүлгениң, тус чер чагыргазының балансызында турар болза, уругну садикке тургаанының чарыгдалдарының 20 хуузун, а бир эвес өөредилге назыны четпээн уруглары үштен хөй болза, 10 хууну төлээр. Ынчап кээрде, уруглар хандырылгазының акшазы кожуун бүрүзүнде аңгы-аңгы апаар деп чүве билдингир. Чижээ, 1993 чылдың декабрьда Тес-Хем кожууннуң уруглар албан черлеринге бир айда 4,6 муң рубль, Каа-Хемге—5,5 муң, а Кызыл хоорайга 10 муң рубль болуп турган.

Үстүнде айыттынган дүрүмнү кым-даа күш чок болдурбаан, күштүг боон арткан. Бир эвес урукта күш-шыдалы болгаш угаан-сарыылы (психиказы) баксырап аараан деп эмчи шынзылгазы берген болза, ынчан ада-иелер уруглар албан черлеринге уругну халас тургузар. Азы уруглар туберкулёзтан аарып, уругларның туберкулез эмнелгелеринге, уруглар албан черлеринге чыдып эмнеткенде база халас болур.

Ол-ла № 94 доктаал ёзугаар Кызыл хоорайның, кожууннарның чагыргаларынга, өг-бүле бүрүзүн ыяк өөренип, немелде чиңгелделерни азы компенсацияны бюджеттен болгаш социал фондулардан үндүрүп бээр кылдыр бүрүн эргени берген.

Сайыттың харыызы

Бүдүрүлге бүрүзүнге уругларның ясли-садка турар саны-биле акша-хөреңгини берип турар. Ада-иелерниң дилээ-биле ясли-садтарга кижи санындан хөй уругларны оочур чок хүлээп ап болур. Бо таварылгада бүдүрүлге черинде артык акша чок болганда, ада-иелер-биле керээни ол ясли-садтың уставында айытканы-биле дугуржулга-керээни чарып алыр. Уставты хоорайның, кожууннарның чагыргалары бадылап каан турар ужурлуг. Чижек кылдыр дараазында саннарны көрээлиңер. Кызыл хоорайның № 21 ясли-садында керээ-биле турар уругларның ада-иези январь айда 50 муң акшаны төлээн болза, № 32 ясли-садта — кварталда 100 муң рубль, ооң кырынга 10 муң рубльди ай санында берип турар. Ниитизи-биле хоорайның өөредилге килдизи план ёзугаар ясли-садтарда турар уруглардан январь айда 10 муң акшаны алган.

ТУРУМ ХОНАШ ХЕРЕК

Кызыл-Тайга моон мурнунда чылдарда «Сүт-Хөл» совхозтуң салбыры турда Ак-Тал деп черге саар инектерлиг сүт-бараан фермалыг турган. Кажан Ишкин салбыры аңгылаnып, тускай совхоз апаарга, аңаа салбыр кылдыр каткан. Эрги, чаа тургустунган ийи совхоз ферманың кажааларын база малын үлежип эгелээн.

Чажыргаш канчаар, аажок чаргы-чаалыг үлеш болган дээр чүве. Ийи совхозтуң удуртукчулары ферманың кажааларын бузуп, инектерин аай-дедир сөөртүп, сүрүп шаг болган. Инектерни «Сүт-Хөл», а кажааларны «Ишкин» совхоз алган. А Кызыл-Тайгага өскүс бызаа-даа артпаан, чаңгыс бичии кажаа-биле каш саңныг казанак бажыңнар чыдып калган. Мону таптыг коптарып бижиир болза, узун төөгү үнер.

«Кызыл-Тайга» 1980 чылдарның төнчүзүнде тускай совхоз апарган. Ак-Талды катап диргизер дээш ажыл-агый каш чыл бурунгаар Саян артындан 40 кыс молдурга садып алган. Олар ам төрүп эгелээн, ону малдаар доктаамал кадарчыдаа тывылбастаан, солчуп-ла турар. Совхозка каш-даа директор солушкан, солчулгаларның уржуундан ферманың «салым-чолу» ам сандараарының кырында келген.

Эрткен чылын чайгы үеде инектерге бээр сигенни арбыны-биле белеткээш, кышкы турлагда сөөртүп чедирген. Немелде чем курлавырлары база бар. Ындыг турбуже, кажаа тар болганындан ферманың инектери сыңышпастаан.

Совхоз төвүнде ажыглалга кирген, кирбээн-даа тудуглар арбын. Ол хирезинде фермага немелде тудуг кылбайн барганы элдеп чүве. Азы удуртукчу эштер суур тудуупче чаңгыс талалааш, ферманы уттуп алганы ол бе?

Ферманың инектери кажаага сыңышпастаанындан, кадарчызы акша-төлевирни каш айлар дургузунда албаанындан ынавайн барган. Ам инектерни суурнуң чамдык чурттакчыларынга кыштадып бээри-биле үлеп берген. Ында багай чүве чок, сүт-сааны чок улуска кезек када буян-на ыйнаан. Оларга мал чемин совхоз база берген.

Ферма инектери ниитиниң малы болганда аңаа турум хонаш, доктаамал манаг-хавыт херек болгай. Ынчангаш аңаа кажааны немей тудары соңгаарлаттынмас чугула айтырыг-дыр.

Түлүш КАРЫМА.

ЭЛЕКТРИЛИГ ДЭЭРБЕ

Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлге чери эрткен чылын «МП-1000» маркалыг электри күжү-биле тараа дээрбелээр агрегатты садып алган. Ол дээрбени боттарының девискээринде бир өрээлде четчелеп тургускаш, ооң шенелдезин кылган. Шенелде чедиишкинниг болган: бир шоодай тарааны дөрт минута иштинде дээрбелеп каан, оон үнген далганының шынары эки болган. Бир шакта бир тонна далган азы чарба үндүрер күштүг электрилиг дээрбениң кезектерин тургускаш, ажыглап эгелээр.

Электрилиг дээрбени эптеп тургузарынга септелге-техниктиг бүдүрүлгениң ажылдакчылары, ажылчыннары идепкейлиг киришкен.

Хоюг-оол МОНГУШ.

Журналистиң орук демдеглели

СТАМБУЛ — САЛЧАКТАР ЧУРТУ

I. БИЕЭГИ МОСКВА ЧОГУЛ

Тыва дугайында меге теле-медээлерниң соонда, Москва хоорайга чорук бүдүрүп алыры берге деп чүвени бо чорааш бодум көрдүм, харын-даа тайылбыр бээр ужурга таварыштым. Тыва Чазактың ол меге медээлерге удурлантан Медеглелиниң бир хоолгазын Россияның Күрүне инспекциязының (парлалга, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар хайгаарал черинин) начальнигинге тутсуп бээримте, «дээрги А. Н. Яковлевке чедирер мен» диди. А туризм талазы-биле удуртулга черинде бистиң кайыын келгенивисти билип кааш, «мындыг айыылдыг, фашист күрүнеден дүрген адырылганыңар дээре» деп, чаражы кончуг, алдын-сарыг баштыг аныяк кыс чугаалаарга база бир дирилдим. Хереэвисти бүдүрүп алгаш, үнүп ора эжикте бижинмелди көөрүмге, украин фамилиялыг дарта болду...

60 чылдарда мээң өөренип турганым хайыралдыг алдын Москва кайда боор, бо хүннерде ооң кудумчуларынга кижи сестип кылаштаар, садыг-базаарга чүве айтырарга ыт ээргени-биле дөмей апарганынга элдепсинмедим. Шаанда базым бүрүзүнге ёзулуг москвачыларның чугаазы илден чүве болгай. «О» деп чүве чугаалаарда «а» кылдыр адаар москвачылар ам чок. («Москва» дээрде «Масква» дээр). 30-40 чылдар иштинде найысылалда сыр өске кижилер көвүдээни ол. Кавказ чурттуг кижилерниң туразының улуу аттыг. Кудумчуларга боолажы бээрге-ле халаптыг чүве чораан. Дүне када аалчылар бажыңынга база дыңналып кээр.

Россия хамаатызы болганымта «чоргаарланган» чөрим база бар. Аалчылар бажыңынга чаңгыс хонарга чээрби муң рубль төлээр. А ХКД-ның хамаатылары дөртен муң акша төлээр болду. Паспортумга «Россия хамаатызы» деп демдеглелди Кызылга кылдыртып алганым чаянныг болду. Садыг эжиинге ийи кара кижини омон шагдаалары ийи буттарын хере тепкеш, холдарын көдүртүп алган, паспорттарын хынаан турлар. Мээң паспортумну база негедилер. Кичээнгейлиг көрүп-көрүп, салыптылар. Буруузун-даа илеретпедилер.

Эрткен чайын чорумда диленген, түреңги кижилерниң хөйүн кижи кайгаар чүве. Ам ындыг кижилерни тарадыр сывырыпкан болду.

Метро иштинге аныяк херээжен кижи бичии уруг куспактап алган «Барыын Украинадан дескен улус бис, акша-көпеектен дузалажып көрүңер» деп кускуннап эгелээрге, аңаа турган улус өскээр көрнүр, тоовас-даа. Ийи-чаңгыс кижи каш акша бээр. Дөрт-беш хонгаш, метро иштинге база-ла ол диленген кижиге таварыштым. «Вечерняя Москва» деп солуннуң дыңнатканында — ындыг янзылыг диленир улустуң бир хүнде орулгазы — 150-200 муң рубль. Оларның аразында езулуг артист кижилер база бар. Ылап-ла кээргенчиг. Көдээден келген кижилер оларны кээргээр боор чүве чорду.

II. ХҮНДҮЛЭЭЧЕЛ САДЫГЖЫЛАР, АРЫГ-СИЛИГ КУДУМЧУЛАР

Азия биле Европаны тудуштурган. Босфор мугулдурда хүннээректиг, эрте-бурунгу Стамбулду көрүп алыры — шагдакы-ла күзелим турган. Кандыг-даа чогаалды номчуурга, хамык чүве Стамбулдан эгелээн боор. Барыын чүктүң хааннары Стамбулдуң султаннарындан коргуп, сүртээн болур. Эрте-бурунгуда Тывадан барган салчактарның (сэльджуктар) бүза шаап хоозураткан алды километр византий шивээлерни, ордуларны, хүрээлерни көрдүвүс.

Хирлиг-чамныг, ол хар өттүр хадып турар Москва хоорайның соонда он алды, он сес градус чылыг, далайдан чымчак салгын сүйбай аарак хадып турар Истанмбул (түрктер ынча дээр) тываларны эргеледири-биле хүлээп алган дег болду. Стамбулдуң кудумчуларында садыг-ла садыг. Шаанда Тывага сураглаан «Багдад оору» деп аңгли кино-даа ышкаш, кижи дээрге кымыскаяктар дег, янзы-бүрү бараалнардан карак шокараннаар, садыглашкан, аъш-чемин изиг, чиксенчиг кылдыр көзүлдүр делгеп, чарлап, дөгеп, мактап пат болур. Садыгже кирерге-ле, кижиден адырылбас, хамык бараанын мактап, халас шай кудуп туруп бээр. Рынок экономиказы бүрүн тиилээн чурттарда ындыг хевирлиг, кандыг-даа национарның кижилери язы-сөөк ылгашпайн, туразында садыглажып турар. Дээрги Жириновскийниң Турцияга кыжаныгларының соонда Россиядан келген коммерсантылар бергедеп үнгенин эскердивис.

Кудумчуга ажык черде кефир, сүт, сарыг үс дээш, оон-даа өске кижи танывас бараанарга чеде бергеш, бир шил сүт садып алыр дээш, садыгжызын тыппайн бардым. Ээзи садыгжы куду подвалче кирип чоруй барган болду. Бистиң Кызылга мынчаар чадагай каагтар болза, карак чивеш аразында «чиде» бээр-ле болгай деп бодадым. Идик-хеп бараннарын база-ла кудумчуда эндере чыый салып каан. А садыгжы кайда-чүде, бараанарның эң-не ужунда туруп алган, оорлай бээйн-не деп мөгүдеп турбас. Москвадан, Прибалтикадан, Тывадан, Тюменьден, Ортаакы Азиядан коммерсантылар бараанарны машина-автобус долдур чудуруп ап турар. 1993 чылда Россиядан Турцияже 40 млрд. доллар кирген болду.

Дүнекиниң үш-дөрт шак чедир шуугажып кээр. Уйгу келбестээш хайгаарап көрүп турганым ол. (Тывада эртенгиниң чеди шак үези-ле болгай. Удуур харык кайда боор). Садыгжылар бодунуң девискээрин аштап-арыглап, шлангыга суг-биле чуп, хамык бокту целлофан хаптарга чыып салып каар. Эртен көөрге — арыг-силиг, чаа бараанарны алды шакта-ла белеткеп кааш, база катап бизнес эгелээр. Хоорай ортузунда 15-20 каът бажында садыг департаменти бар. Аңаа шупту садыгжылар бүрүткедип алгаш, ол садыглаар чери дээш (лицензияны база төлээр) тускай үндүрүгнү төлээр. Хоорай чагыргазы дыка хөй орулганы ап турар.

Кызылдың коммерсантылары хир-чам аразында, каржыдоңгуп, хокпая берген олургулаарын сактып келдим. Күрүне садыглары дыштаныр турда, деңге дыштаныр эдеп улус. Ужуру болза сыр-дедир турар ужурлуг. Орулга дээш демисел ам-даа көдүрүлбээн.

Автобус соңгазындан Тока деп аттыг садыгны база көрдүвүс. Кара-таакпы тыртар «Опиум» деп каан дыштанылга черлеринден улгады берген кижилер унуп-кирип турар, аңаа чаштыпып, херек үүлгедип турбас, культурлуг таакпылап, хөөрежип алгаш чоруй баар хевирлиг.

III. ИЗИГ-ДЕМИРЛИГ УНИВЕРСИТЕТ, ИЖИ КӨВЕЙ СУРГУУЛДАР

Маны-хаядан бүткен университеттиң ажыл-чорудулгазы-биле таныштырдылар. Шалазы, чадалары мрамордан тургустунган боорга, «Мрамор университет» деп адап каан. Хүнзедир кезиир болза, ынчан төнер хире улуг бажыңда янзы-бүрү факультеттер бар. Батареялары кышкы үеде изидип-даа турар болза, изиг-демирлерни база одап турарын кайгадывыс (а даштын он алды градус чылыг). Хоюг хөмүр-дашты тускай брикет кылгаш одаарга магалыг изиг, арыг-силиг боор чүве чорду. Сургуулдар, башкылар доңмазын дээш сатыш салып, изиг-демирлерни класс бүрүзүнде белеткеп кааны биске, тываларга өөредиг-дир. Бичии-ле электроэнергия үсту бээрге, дүвүрээзин көдүрүп, ат болдувус дээш, кускуннап олурар-ла болгай бис. Изиг-демирден тыптынып албас болза, берге-ле үе болдур ийин.

Университет чанында техниктиг колледж деп черже душ боол азып кире бердивис. Шала хоруглуг черже кире берген боор бис, эрттирилге черинде шагдааларлыг, сургуулдары чаңгыс аай форма кептиг, 15-16 харлыг уруглар, оолдар чазанган, электромоторлар чыып, ажылдаан. Бисти-даа эскербедилер. Ол хүн кылган шкафтарын, херекселдерин ол-ла дораан садып үндүрүптер. Орулгалыг өөредилге чери. Бистиңинде ышкаш лекциялар номчуп турбас, чүгле ажыл, практика, орулга...

IV. «НАЗЫМ ХИКМЕТ ДЕП КИЖИНИ БИЛБЕС БИС»

Бистерни уткуп хүлээп алган менеджер дээргивис Туранбей кежээниң-не ресторанннарга халас чемгерер, түрк аъш-чем-биле, арагалар-биле таныштырар сорулгалыг ышкаш. Беш-алды чүүл чем келир. Ам-на болган боор дээш олурувуста, эккеп-ле турар. Чаңгыс-даа кыс кижи көзүлбес, эр официантылар, поварлар. Чигирлиг чемге ынак улус чорду. Хаван эъди деп чүве шуут чок. Баклака, шеккерпаар, левани деп чигирзиг чемнерни эң-не соолунде эккеп салыр. Шай, кофени чагыдып алыр, а арыглап каан сугну садып ижер. Тываның аржаан деп арыг суун маңаа чоп садыглап болбас боор деп бодал кирди. Арыг суг—эң-не үнелиг чүүл болурун бо оранга келгеш, боданыр ужурга таваржыр.

Хөөрежип олура, дыл билбес деп чүвениң уржуктуун база билиндивис. Үш очулдурукчулуг чордувус. Ийизи англи дылдан, бирээзи Грузиядан келген Дали деп кадын кыс орус дылдан түрк дылче очулдурар. Дыка-ла хөй айтырыгларны Туранбейге салдым, ССРЭ-ге чурттап чораан, түрк коммунист, сураглыг чогаалчы Назым Хикметти түрктер кайы хире билирил деп айтырыг салырымга, ындыг чогаалчы билбес бис диди. Турцияда ындыг чогаалчы чок деп каарга ужурун билдивис. Чүгле орус чуртунга, Совет Эвилелинге чурттап чораан кижини бистерде алгап-сурап, шаңнап-мактап, дузалажып чораан болдувус.

«Тюльпаннар аллеязы» деп бүгү боду чырып турар сайгылгааннардан бүткен кудумчуда кежээкиниң он бир шак үезинде ном садыынга кирдивис. Түрк дыл кырында номнар кандыызы-даа бар. Кассеталарга бижип каан номнар эң-не орулгалыг, эң-не хөй негеттиннер номнар болду. Колдуунда аныяк номчукчулар аңаа болчаг кылып, хөөрежип, дыштанып, үе эрттирип тургулаар. Кым-даа оларны үндүр сывырбас.

Түрктер, Ортаакы Азия чоннарының аразынга «ам» деп сөстү дыңзыдыр чугаалап болбазын бистиң уругларга баш удур сагындырып каан мен. Херээжен кижиниң органын ынча дээни ол чүве-дир. Бистиң улус билбейн, «ам кайнаар баар бис», «ам канчаар чүвел» дишкеш баарга, түрктерниң аксы аңгадай берген, хүлүмзүрүп алган тургулаар боор чүве. «Остановка» дээрде «дурак» дээр улус болду. Сураглыг орус базаар кайы остановка дужунда чүвел дээримге — «орус дурак» деп харыыладылар. База аңгадап калдым. «Орус остановказы» дээни ол болду.

V. ТУРАСКААЛДАРНЫ ЫДЫКШЫДЫП, ХҮНДҮЛЭЭР ЧОН

Мрамор далайның кыдыында далай ортузунда улуг эвес хүрээ бажыңчыгашче баштак-чавыс уруг айыткаш, маңаа эң-не чараш уругларны, кыстарны тудуп, хоругдап, камгалап турган деп тайылбырлады. Та чеже чараш кыстар маңаа хинчектенип-муңчулуп турган чүве, та чеже сырынгылыг ыры төрүттүнген чүве?!

Бир улуг мавзолей чанынга келгеш, чанында бичии чаражы кончуг үгекчигештер көргүскеш султанның 400 ажыг кадайларының чунар, арыгланыр чери-дир диди. Удуур бетинде ыяап-ла ол чунар-бажыңны эртер. Та кандыг кадын кыстар чунуп, та канчаар чаңнап турган чүве деп бодап турдум. Шүлүглел-даа бижип болур.

Музейлерже кирерде кандыг-даа кижи идиктерин уштуп алгаш кирер ужурлуг. Бурунгу тураскаалдарын ол хире хүндүлээр чон-дур. «Арат шөлү» хире девискээрде хевистер чадып каан, аңаа кызыл-даван туруп алгаш, чүдүүр кижи чүдүүр, лекция дыңнаар кижи дыңнаар. Ол музейлерни автоматтарлыг шагдаалар доктаамал таңныылдап турар. Бистиң 60 маадыр аттыг музейде пенсионер таңныылдарывысче хеп-хенертен халдап, алдын-мөңгүн, тураскаалдарны алгаш барып болурун сөөлгү болуушкуннар көргүзүп тур ышкаш чүл.

Түрктерниң баштайгы Президентизи Ататүрк деп кижи дыка-ла ажыктыг ажылдарны бүдүрүп, чуртун сайзыралдың оруунче үндүрүп келген кижи чорду. 1920 чылдарда түрк эр кижилерниң национал идик-хевинден күш-биле чардыктырып, европейжи костюмнер кедеринче өөреткен болуп турар. Ол хирезинде түрк чон ол Президентизин дыка хүндүлээр, ооң тураскаалдарын чүдеретпес, аштап арыглаар. Бистиң найысылалда тураскаалдар ийи-үш борбак. Олар дээрге төөгүге хамааржыр. Ооң кырынга Чурмит-Дажының, Хемчик-оолдуң, оон-даа өскелерниң, Чыргал-оолдуң, Сарыг-оолдуң, Көк-оолдуң тураскаалдары сөөлүнде черле сиилбиттинип көстүп келир. Тураскаал бүрүзү күрүнеге акшаны ажылдап берип турар чүве чорду. Түрк, орус, грек, армян, еврей улустарга хамааржыр тураскаалдар, хөөрлер күрүнениң идегелдиг камгалалында.

Сергей БАИР.

ӨӨРҮШКҮ-БИЛЕ ЧУГААЛААР БОЛДУЛАР

Эрзин кожууну «Чаа орук» совхозтуң № 1 хойжу бригадазының төрүүр коданнарлыг малчыннарының хойлары бо хүннерде чаа-ла ийи-чаңгыстап төрүп эгелээн. Хойнуң массалыг оолдаашкыны февраль айның төнчүзүнден март эгезинде түлүктээр.

Ол бригадада хөй чылдарда хой малдап келген арга-дуржулгалыг малчын Шурун Седиптиң кыштаа Ончалаан деп черде. Ол кыштаглаашкынга эки белеткенген. Мал чеминиң курлавыры четчир.

Бо кыш хар чуга, соок чок болганы-биле малдың күш-деңгели эки. Малчын коданда төрүүр 380 хойнуң 60-ы оолдашкан. Төрүттүнген хураганнар онча-менди доругуп турар, хойларның сүт-күрү аажок.

Сакманчылар-биле ол бүрүн хандыртынган, кыштагда электри чырыы кииртинген. Малчыннарның кышкы үеде, ылаңгыя хой төрүп турар үеде, оларның ажылдаарынга кончуг таарымчалыг дээрзин олар өөрүшкү-биле чугаалаар болдулар.

Малчыннарның амыдырал-чуртталгазы, аъш-чем хандырылгазы эки. Боттарының дузалал ажыл-агыйында мал-маганы база арбын.

Ш. Седип төрүүр хой бүрүзүнден-не хураган алыр сорулганы салып алган ажылдап турар.

Николай ДАЖИНМАА.

АМ-ДАА ХОЛ ДЕГБЭЭН

Хову-шөлдерни час бакылап келген. Чылыг дүжери билек тараажыларның чымыштыг ажыл-ижи калбарар. Аңаа ыяк белеткелден рынок харылзааларының амгы нарын-берге үезинде чаагай дүжүттү өстүрериниң магадылалы хандыртынар, ооң үндезини салдынар.

Ындыг турбуже, Барыын-Хемчик кожууннуң девискээринде турар бир совхоз, 7 кооперативтер каттыжыышкыннары көдээ ажыл-агый машиналарының септелгезинче хол дээп, ам-даа кирбээн. Амгы хүннерде санаттынып турар 74 андазын биле культиваторнуң чаңгызының-даа септелгезин чорутпаан. 131 тракторнуң сезен хуузу тарылгага белен эвес. 156 автомашинаның ажыглал, кадагалалы сандаргай. 25 комбайнны, сиген кезер 64 машинаны септээрин чайгы, күскү сезоннар үезинче чылзып турар. Часкы хову ажылдарын харыылап турар көдээ ажыл-агый специалистериниң олутпай хөөннүг ажылдап турары дүвүрээзинни болдуруп турар.

(Бистиң корр).

БОТТАРЫ-ЛА ХӨДЕЛГЕНИ ДЭЭРЕ

Кызыл кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң техниктиг чөвүлелиниң бо ээлчеглиг хуралы моон мурнундааларындан элээн ылгалдыг эрткенин эскерери берге эвес болду. Чүге дээрге моон мурнунда хуралга чүгле совхоз директорлары болгаш кол специалистер кээп турган болза, бо хуралга республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының харыысалгалыг ажылдакчылары база агроүлетпүр комплекизиниң ажылынга хамаарылгалыг өске-даа албан черлериниң болгаш организацияларның төлээлери киришкен.

Техниктиг чөвүлелдиң бо хуралынга часкы хову ажылдарынга белеткелдиң болгаш ону чедиишкинниг чорудар талазы-биле кожуунда чорудуп турар ажылдарның дугайында айтырыгны чугаалашкан. Кожуун иштинге шиитпирлеп, эрттирип ап болур ужурлуг бо хуралдың айтырыгларын дыңнаарынга чүге хөй удуртукчулар киришкенил? Ол айтырыгга харыыны хуралды ажыдып тура, кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Д. М. Ооржак бодунуң чугаазынга демдеглээн: «Ажы-биле чугаалаарга, часкы хову ажылдарынга белеткел кожуунда кончуг берге байдалда турар. Кожууннуң ажыл-агыйлары боттарының күжү-биле ол бергелерни ажары болдунмас апарган. Ынчангаш бөгүн буруулуг кижи дилеп, чая каашпайн, чүнү кылза, дарый кандыг хемчеглер алзывысса экил, ажы-биле сүмележир сорулгавысты тодарадыр, немелде курлавырларны дилеп тывар ужурлуг бис...»

Совхозтарның мастерскаяларында үрелген агрегаттарны, кезектерни септээр артык кезектер-даа, аңаа чарыгдаар акша-хөреңги-даа бөгүн чок болуп турары дүвүренчиг. Ажыл-агыйларның шупту 232 тракторунуң 73-үнге азы 31 хуузунга, 316 көдээ ажыл-агый машиназының 66-зынга септелге негеттинип турар. 30 фрегаттың 17-зи, 127 чаашкыннаддырып суггарар агрегаттың чүгле 88-и суггарылга ажылдарынга ажыглаттынып болур аргалыг. Көдээ ажыл-агый техниказының септелгезинче мынчага шуут кирбээни чоокта чаа ажыл-агыйларга чоруткан хыналдалардан илерээн.

Часкы хову ажылдарын чогуур агротехниктиг хуусаада чорударынга ам-даа улуг күчүлүг 5 трактор, 25 сеялка, 770 кезек культиватор салаазы, 260 тарылгага херегл ээр янзы-бүрү аппарат, МТЗ тракторнуң поршень бөлүүнүң 31 комплектизи болгаш өске-даа хөй кезектер чедишпес болуп турар.

Бо бүгү четпестерни часкы хову ажылдары эгелээриниң бетинде эдип, тыптынып алырының аргазы бар бе? Берге-ле боор. Акша-хөреңгиже шилчидерге ол миллион-миллион рубль чедер. Оларны тып алырының аргазы ажыл-агыйларның боттарында-даа, «Тыва агрохандырылга» акционер ниитилелде-даа, «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгеде-даа, ол ышкаш Көдээ ажыл-агый яамызында-даа амгы үеде чок болуп турары ол организацияларның санал берген төлээлери айыттканнар.

Ынчангаш часкы хову ажылдарынга ажыл-агыйларда бар техниканы септеп алырының айтырыы нарыыдаан. Чылдатааны чаңгыс — кылыр чер, септелгеге херек артык кезектер, акша-хөреңги чок. Ынчалза-даа ажыл-агый бүрүзү бот-тускайлаң хөделген чүве болза, черле аргазы турар ужурлуг. Чүгле кызыдар, дилээр ужурлуг. Республиканың ажыл-агыйларында боттарының күжү-биле, бот-тывынгыр ажылдап тургаш, чамдык кезектерни ол-ла черинге септеп кылып ап турар таварылгалар бар. Чижээлээрге, «Кызыл тараачын», «Улуг-Хая» совхозтар культиваторларның салааларын боттары эде кылып, септеп ап тургаш, чайгы чер аңдарылгазын чорудуп келгенин айтыр бодадым. Демниг ажылдаар, сүмележир, дилээр болза, ажыл-агый бүрүзүнде сонуургаллыг, билдилиг, бай арга-дуржулгалыг механизаторлар, специалистер тыпты бээринге бүзүрел улуг.

Ол ышкаш кожууннуң бодунуң девискээринде турар «Кызыл» септелге бүдүрүлгези багай эвес бүдүрүлге баазалыг, ажылды билир тускай эртемниглер-биле хандыртынган-даа болза, амгы үеде оон күчүзү, акционер ниитилел болу берген соонда, ыракта чедир ажыглаттынмайн турарын чыылганнар чидиг-биле шүгүмчүлээн. «Багай ажыл дээш ол организацияны шүгүмчүлээри шын-дыр, а ынчалза-даа «Кызыл» септелге бүдүрүлгези акционер ниитилел болганда, оларның акциязын ажыл-агыйлар садып ап, бот-боттарын деткижип, негелдени олардан улам күштелдирип, септелге ажылын демнежип тургаш чорудары чугула» деп, Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдының оралакчызы М. Ч. Саттың чугаалааны удуртукчу бүрүзүнге чаа бодалдарны, дилээшкиннерни тывылдырары күзенчиг.

Черле ынчаш, бар четпестерни рынокче чая кагбайн, бот-тывынгыр, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап, боттары кылып болур ажылдарны чүге чорудуп болбазыл? Совхозтарның машина-трактор мастерскаялары чүге чөптүг ажыглаттынмайн турарыл? Чамдык мастерскаяларга техниканың баш удур (профилактиктиг) септелгезин безин кылып алыр арга чок болуп турарын кымче чая каарыл?

Часкы хову ажылдарынга белеткел үезинде база бир улуг кичээнгей салыр айтырыг — суггаттыг черлерни чөп ажыглаарының айтырыы. Кожууннуң девискээринде 3734 гектар суггаттыг шөлдүң 3316 гектары тарылга шөлү, арткан сиген шөлдери. Мында база айтырыг нарыыдаан. Бо хүннерде чаңгыс-даа суггарылга системазы ажытлаарынга белен эвес. Суггарылга ажылын эгелээринге чедир эвээш үе арткан-даа болза, электрилиг насостар-биле ажылдаар суггарылга станцияларын, вакуум насостарын, электри шимчедикчилерин, төп дээктерни үптеп, тоймаглап каапкан.

Ногаа ажыл-агыйлыг «Кара-Хаак» совхозтуң үш насос станциязының чүгле чаңгызы ажылдап байдалда. Ол ышкаш мында сугну чаашкынналдырып тургаш суггарар чээрби агрегат чедишпес. Ооң бир комплектизиниң-не өртээ 6 миллион рубль. Совхозтуң «баллдыры» ону садып алыр аргазы чок. «Х Улуг хурал» совхозта база байдал кожаларындан дээре-девес. Фрегат деп электрилиг суг насостарынга ажылдаар ажылчыннарны чогуур үезинде белеткеп алырынче совхоз дирекциязы сагыш салбаан. Эрткен чылын хөй акша-төгерикти үндүрүп тургаш, кылдыртып каан ол нарын техниканы кым углап баштап, ажылдадыры билдинмес. Суггат талазы-биле оон-даа берге байдал ногаа ажыл-агыйында тускайлаттынган «Рассвет» совхозта тургустунган. Черни чаашкынналдырып тургаш суггарар 19 агрегаттың (шлейфтиң) кезектери күштүг хаттан үрелген. «Тыва суг-мелиорация» күрүне бүдүрүлгезиниң кол инженери В. П. Сургутанов суггарылга насостарын, черни чаашкынналдырып тургаш суггарар аппараттарның ажыглал, камналгазында улуг четпестер барын чөптүг-биле шүгүмчүлээн. Сезоннуг ажыл дооступга ол аар өртектиг, нарын херекселдерни дедир чазып, камнап, кадагалаар ажылдарны чорутпайн турар. Ынчангаш оларны хат-шуурган, өске кижилер үреп, тоймаглап, алюминийден кылган тывылбас хоолайларны боттарынга дажыглап аппаар чорукка удур демисел, харагалзаашкын кошкак.

Чогуур суггарылга ажылдарын кожуунга чорударынга тос миллион ажыг кубометр суг, беш миллион ажыг киловатт-шак электри энергиязы херек азы ол дээрге 93,5 миллион рубль болуп турар. Идегел ынчангаш чүгле чаңгыс күрүне чээлизинде деп специалистерниң санап турарында ужур-ла бар.

Кожууннуң ажыл-агыйларында часкы тарылгага үрезин белеткелиниң айтырыында четпестер база хөй. Чаштырылгага белеткээн үрезиннерниң чүгле 10 хуузу негелдеге чедир арыглаттынган, ынчангаш ам-даа ийи чүс ажыг тонна үрезинни чедир арыглаары арткан. Картофель үрезининге 550 тонна чедишпес. Шынарлыг үрезин — бедик дүжүттүң магадылалы дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчангаш үрезин-биле ажылдавас болза, эки дүжүт алырын манаары берге.

Кывар-чаар материалдарның курлавырларын тургузарының айтырыында акша-хөреңгиниң чедишпезинден улуг бергелер тургустунган. Ол байтык, кыштаглаашкын кидин түлүк чорул турар бо хүннерде безин чамдык совхозтарда, ылаңгыя «Х Улуг хурал» совхозта кывар-чаар материал хүнден хүнче үстүп, ферма болгаш малчын коданнарже мал чеми, суг чедирериниң айтырыы үстүрүнүң кырында келген. Часкы хову ажылдарын эрттирериңге ажыл-агый бүрүзүнге 200-300 тонна чедир кывар-чаар материал херек болгай. Ону кайыын алырыл, кажан сөөртүрүл?

Часкы хову ажылдарынга белеткелдерде кожуунда чүгле «хөлегелиг» талаларын чырыдарын кызытпадым. «Ажыл-агыйлар холун көдүрүп, дужуп берипкен» дээр болза база чогум амыдыралга, шынга дүүшпейн баар. Колхоз, совхоз бүрүзү бодунуң шыдаар шаа-биле шырбайып турары билдингир. «Көк-Тей» совхоз тракторларның үүрмек септелгезин бодунуң мастерскаязында кылып турар, үрезиннериниң бирги арыглаашкынын доосканn, а ийигизин март айда доозуптар. «Тиилелге» совхозтуң механизаторлары, тускай эртемниглери техника септелгезин чогуур үезинде септеп доозарын аазааннар, оларның үрезини четчир. Көк-тейжилер, сукпакчылар база кур-черлилер артыкшылдыг үрезинин садып-саарып, өске чүүлдерге солуп алыр деп турарлар.

«Сукпак» совхозтуң специалистери суггаттыг 974 гектар шөлүнге ажылдаар 14 фрегатты апрель айда септеп, белеткеп алырын бүзүреткен. Эрткен чылын олар 600 га черге люцерна тарааш, ооң ийиги ажаалдазын комбайннар чедишпээни-биле кызыды күш четпээнин демдеглеп, бо чылын оларга практиктиг дузаны көргүзерин дилээннер...

Кожуунга бо чылын 14 муң гектар ажыг тараа, 8 муң гектар хире мал чеми тарыыры көрдүнген. Салган өске-даа сорулгалар хөй. Ол ындыг турар-даа ужурлуг. Ам хүннүң кол-кол айтырыы — үстүнде салдынган сорулгаларны канчап чедип алыры, четпестерни дарый чайладыры —, байдал чеже-даа нарын болгаш берге болза!

«Чүү чүве бар-дыр — оон-биле бай бис» дижир болгай бис. Ынчангаш азырадыкчы хөөнден уштунуп, рыноктуң берге кыскажындан уштунарының аргазы — бирээде, боттарывыстан эгелезе эки боор «сугга дүшкеннерниң тынын алыры — баштай-ла сугга дүшкеннерниң боттарының херээ» дээрнинде база ужур-ла бар. Ону уттуп болбас. Ынчангаш техниктиг хуралдың шиитпири апрельдиң 20-ге чедир часкы хову ажылдарынга бүгү белеткелди доозарын ажыл-агыйларның удуртукчуларынга, специалистеринге дааскан. Ону чедип алырынга чогуур материалдыг болгаш акша-хөреңги дузазының кожуунга херек апарганын республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы база Чазак чери кичээнгейге ап, болдунар дузаны көргүзер боор дээрзинге идегээр апаар. Ынчалза-даа кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң санап дилеп турары ышкаш, 1,5 миллиард рубльди часкы хову ажылдарынга чаңгыс-ла кожуунга тывары берге-ле болду бе?

Ынчангаш күзүн ажаап алыр дүжүттүг болур дээш боттары-ла эки хөделгени дээре.

Чапай СОТПА.
«Шынның» корр.

ДАЛАЙГА ДАМДЫ ДУЗА

«Шын», «Тувинская правда» ышкаш улуг республика солуннары чырыкче үнер ужурлуг хүнүнде, эрткен пятницада, чүге парлаттынмайн барганынга чамдык номчукчулар эпчоксунган-даа чадавас. Херектиң ужур-чөвүн билбейн барганнарның арaзында «ымзанганнар-даа» арбын болуп магат чок.

Саазын чокта солун чырыкче үнүп, парлаттынып шыдавас. Аңаа бергедээшкиннер таваржы бээрге-ле үндүрүлгениң үе-хуусаазы өскерли бээр. Саазын өртээ мырыңай талыйып барган. Чаңгыс тоннаның 1 млн. 200 муң рубль четкен. Ынчап кээрде республикада эң хөй тираждыг «Шын» солун өске бүгү чарыгдалдардан аңгыда, чүгле саазын дээш 12 миллион ажыг рубльди саазын бээр организацияга ай санында шилчидип турар. Ол дээрге редакция коллективинде чогаадыкчы ажылдакчыларның каш-даа чыл дургузунда алыр шалыңынга деңнежир.

«Ытты мында хөөп каандыр ийин мон» деп орус чоннуң үлегер сөзүн херектиң чажыды бо ышкажыл дээн уткалыг угаадылга-биле алырга, хамык-ла чүвениң баажызы, чылдагааны рынокта кемне бар болдур ийин. Дидим хөделиишкиннер кылып, шимченгир, сагынгыр, диленип, хайдынып, саарлып-сайгарлып чорбас болза, доңгая дүжүп, довурак чылгаары мыя бо-ла болгай. Амгы хүннерде амыдырал чүгле дилээшкиннерде, олутпай, шүшпең чорук сотка олуртур.

Телефон өртээ шуут деңдээн. Чугаалажып турар үезинде 620 рубльди чаңгыс минута дээш тыртып аппаар. Парлалганың массалыг чепсектери ооң ачызын хүн бүрү ажыглап, солун чүүлдерни, дүрген медээлерни дарый алгаш, номчукчуларга чедирер. Бо айтырыгны чогумчалыг болдурары-биле «Шын» солуннуң редакторy В. Ф. Чадамба Тываның барыын талазында кожууннарда тускай корреспондентилер ажылдап турар районнарның чагырыкчылары-биле ужуражып, дилег-сүме киирип, боттарының аразында чугаалашкан.

Улуг-Хем кожууннуң чагырыкчызы К. Т. Куулар удурланып харыы-даа чокка редактор В. Ф. Чадамбаның саналын деткип, телефон дамчыштыр медээ-домакты дүрген чедирип чырыдарынга ажыглаар кылдыр ай санында 30 муң рубльди тускайлап берип, дузалаарын дугурушкан.

Барыын-Хемчик кожууннуң чагырыкчызы Д. К. Хомушку редактор В. Чадамбаны эвилең-ээлдек, ажыл-ишчи, найыралчы езу-биле хүлээп албышаан, мынчаар уткаан:

— Ыяап-ла бир дугаар номчуур солунум—«Шын» чүве — дээш, ол Владимир Федоровичини бир дугаар көрүп турар болгаш, элдепсингенин чажырбады: — Силерни мен элээн улгады берген, башта «ак хар» дүшкен кижи-ле боор деп бодап чораан мен, а шынында, мырыңай-ла аныяк эр ышкажыл силер. Парлалганы дөрт дугаар эрге-чагырга дижиринге барык-ла каттыжар ийик мен. Ооң ролю кызыгаар чок улуг. Бистиң кожууннуң девискээринде тус чер радио дамчыдылгазы бо айның 23-тен эгеледи. «Хемчиктиң сылдызы» неделяда ийи удаа үнүп турар. Ам телевизор дамчыштыр кожуунувустуң хүн бүрү амыдыралын тус чер программазы кылдыр көргүзерин чедип алыр дээш оралдажыр бис. Төп солунче медээ бижип, телефон-биле чугаалажыышкыннарга айда 30 муң рубль дээрге арай-ла эвээш түң-дүр ийин. Ам канчаар, дилээңерни хандырар апаар. Рынок харылзааларының белдирлешкен бо берге үе-чадазында бот-боттарывысты деткижип, чаңгыс баг болбас болзувусса, ындында-ла сандараан амыдыралды өрү тыртып көдүрери улам нарыыдаар апаар. «Далайга дамды дуза» дижир. Дилээңерни хандырып, 30 муң рубльди телефон-биле чугаалажыышкыннарга чарыгдаар кылдыр шииттирни хүлээп алыр бис — деп, тода харыыны бергеш, редакторнуң холун тудуп, бузүретти.

«Шынның» кол редакторy бодунуң ээлчээнде Улуг-Хем кожууннуң чагырыкчызы Карим Тасович Куулар, Барыын-Хемчик кожууннуң чагырыкчызы Дембик Караович Хомушку оларга деткижип, сорулдажып, халбактанчып, туттунчуп чоруур берге өйде өмек-дөмек болуп, чылыг холун сунуп, эвээш-биче-даа бол, херек кырында көстүп турар боттуг дузаны көргүскени дээш шынчыларның мурнундан өөрүп четтиргенин илереткен.

Данзы САЛЧАК.

СПОРТЧУ МЕДЭЭЛЕР

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызыл-Мажалык суурга спортчу маргылдаалар болган.

ШЫДЫРАА

Рынок экономиказының берге үези боорга шыдыраага коммерсиялыг маргылдааны организастап эрттирген. Бо маргылдаага суурнуң 10 шыдырак шыдыраачылары киришкен. Чидиг демиселдиң түңнелинде бирги черни кожууннуң каш дакпыр чемпиону, суурда ажылдап турар аныяктар школазының башкызы Валерий Комбуевич Саая чедип алган. Ийиги черге Кызыл-Мажалыкта дугаары ийи ортумак школаның башкызы А. А. Ховалыг, а үшкүзүнге хоочун шыдыраачы К. К. Иргит төлептиг болган.

СТОЛ ТЕННИЗИ

Коммерсиялыг теннис маргылдаазынга суурнуң чеди шыырак ойнакчызы күжүн шенешкеннер. Бо маргылдаа база чидиг байдалга болуп эрткен. Кожуун чагыргазында килдис эргелекчизи, бир шыырак дээн ойнакчы М. М. Кызыл-оол бирги черни бүзүрелдиг-биле чаалап алган. Ийиги черни эмчи А. Х. Шири, а үшкүзүн ажылчын В. Х. Биче-оол олар алган.

Үстүнде маргылдааларның тиилекчилери дугурушканының ёзугаар акша шаңналдарын алган.

ХОЛ БӨМБҮҮ

Кызыл-Мажалык суурда Культура ордузунга барыын зонаның кожууннарының иштики херектер килдистериниң ажылдакчыларының зона маргылдаазы болуп эрткен. Ооң сорулгазы — удавас Кызылга болур ИХЯ-ның бирги чери дээш маргылдаага киржир командаларны шилип алыры.

Маргылдаага шупту 9 команда киришкен. Олар ийи бөлүкке үстүп алгаш ойнаан. Сөөлүнде бөлүк бүрүзүнден тиилекчи 4 команда көстүп келген. Олар Барыын-Хемчиктиң, Ак-Довурактың, Улуг-Хемниң, ыраккы Мөңгүн-Тайганың командалары болган. Бо командалар аразында долгандыр ойнаан. Чидиг демиселдиң түңнелинде Барыын-Хемчик кожууннуң ИХК-ның командазы чаңгыс-даа командага уттурбайн, бирги черже үнген. Ийиги черни — Ак-Довурактың, үшкүзүн Улуг-Хем кожууннуң командазы алган. Бо үш команда барыын зонадан Кызылга болур маргылдаага киржир эргени чаалап алганнар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЗА...

Кайда-даа кем-херек үүлгедиишкиннери улам-на көвүдеп турарын чон билир. Мал-маганын-даа оорладып, ооң дора өөдежок арагачыларның ханныг холундан дыка хөй кижилеривис бистиң республиканың аңгы-аңгы районнарындан өлүрткенин билир бис. Тыва Республиканың Чазаа-ның отчёдунда ол дугайын тодаргай бижээнин номчудум. Байдал дыка-ла дүвүрээзинниг бооп артпышаан, ону канчап, кандыг арга-биле эвээжедирил деп айтырыг бистиң мурнувуста тургустунуп келген.

Мооң мурнунда таптаашкын деп алгыржып турар үевиске амгы байдалды деңнээр болза, күш-ажылдың сагылга-чуруму дыка кошкаан деп дорт чугаалап болур. Туралыг улус ажылдаар, тура чогу ажыл кылбас, ону албадаар, сургаар, ажылдадыр кижилер-даа чок апарган үе болгай. Ынчангаштың чамдык улустуң хостуг үези хөй апарган. Арат ажыл-агыйлыг кижилеривис дыка көвүдээн. Ындыг улус күрүнеден хөй чээли алгаш, машина-тракторлар садып ап турар. Ол техникалар-биле бүдүрген ажылы-даа көзүлбес, хууда херээнге ажыглап турар болгай.

Машина-терге садып аары хамаатыы кижиниң эргези-ле ыйнаан. Ынчалза-даа ону чөп ажыглаза, бодунга, күрүнеге-даа беримчелиг болур болза эки деп бодаар мен.

Чоннуң малын оорлап турар. Чамдыкта машинага чүдүрүп алгаш чоруй баар. Ындыг хостуг машиналар сөөлгү үеде ховартаанын билир бис. Колхоз-совхозтарның машиналарының дыка хөйү үрелик, артык кезектер тывылбас, бензин чок дээш турар. Чамдыктарында чүгле 2-3 машина шимчеп турар. Хуу кижилерде хөй машиналар бар, ону хынап, контрольдаар эвес — кайнаар-даа баары хостуг. Пенсионер Д. Чамзырайның он ажыг инээн Тесте коданындан оорлай берген. Чаңгыс ол-даа эвес, өске-даа пенсионерлерниң инектерин коданындан алгаш барган, хөөкүй кырганнар чер чедер эвес. Оорлар ону дыка эки билир. Оорлаткан малдар тывылбайн турар. Милицияга баарга-даа, тодаргай дуза чедирбес чүве-дир.

Оон аңгыда бистиң Эрзин суурнуң магазиннеринде арага чок. Ынчалза-даа «адрестерде» бир шил водканы 4-5 муң рубльге улуска садып турар. Шак ындыг чиижең, мөлчүкчү кижилерни чүге амдажыдып турарыл? Бо дугайында айтырыгны тургузуп турдум, үндүрүг инспекциязынга баарга, милицияның херээ-дир, олар тударга бис торгаар бис дээр. Милиция үндүрүг инспекциязының четпес ажылы, арага садып турар улусту билип тургаш-ла, чүге торгаавайн турарыл дээр чорду. Моон алырга ол корум-чурум үреп турар улусту кым-даа канчап-даа шыдавас ышкажыл. Дамчыыр чугаа-биле алырга, Самагалдайда чиижең ёзу-биле арага садып турар улусту миллион рубльге торгап турар дээр. Ындыг болза кончуг шын деп бодаар мен. Эрзинге чүге ынчаар ажылдап болбас деп. Мында хуузунда арага садып турар каш-ла кижи бар, оларны чон билир.

1993 чылда Тыва Республиканың Президентизиниң «Өже-герээн кижи өлүрер чоруктар-биле демиселдиң эрге-хоойлу баазазын быжыглаар дугайында» Чарлыын парлалгага үндүрген, ону чон чүүлдүг деп деткээнин билир бис. Бир эвес ол Чарлыкты күштүг кылдыр бадыладып алыр чүве болза, аңаа даянып алгаш, ажылдаарга янзы-бүрү кем-херек үүлгедир чорук чоорту чавырлыр деп бодалдыг мен. Кожуунга эш хуу судтарының, эки тура дружиниктерниң ажылын катап диргизип ажылдадыры чугула болгу дег. Суурларга чамдык арагалаар, хулиганнаар, чер кезип чоруур назы четпестер, арагага сундулуг өг-бүлелер-биле ажыл чорударынга олар ажыктыг болур. Бо талазы-биле Эрзин кожууннуң чагырга даргазы Е. Калга-Хөө дарый шиитпирлеп, хемчээн алыры күзенчиг.

Александр ТАВА.
Эрзин район.

«ТЕВЕНЕ» — КЕЛИР ҮЕЛИГ

Сөөлгү үеде аныяктар тыва хепти сонуургап, кедип эгелеп турары өөрүнчүг. «Тевене» биче бүдүрүлгениң удуртукчузу Калдар Ондаровна Каадыр-оол улуг назылыг өгбелерден чажыттарны өөренип, кожа-хелбээ чонувус, моолдарның дуржулгазын таныжып, ол бүгүнү аныяктарга өөредип — берге болгаш хүндүлүг үүле-херекти кылып турар.

Калдар Ондаровна бүгү күжүн тыва хептиң сайзыралынче үндүрген. «Тевенениң» дааараан хевин чүгле ХовуАксында эвес, бүгү кожуунда улуг-биче чон кедип эгелээн. Эрткен Шагаа хүннеринде биче бүдүрүлгениң даараныкчыларының кылган хептери көрүлдеге эңне тергиин деп үнелелди алган. Оларның ажылдарының аразында торгу додарлыг хураган кежи тоннар, тыва тоннар, янзы-бүрү хевирлиг кышкы, чайгы бөрттер дээш, чүнү чок дээр.

Кыска үениң иштинде мындыг чедиишкиннерни Калдар Ондаровна биче бүдүрүлгеге чедип алган. Үүлеңер бүдер болзун, «Тевене».

Урана ОМГУЛА.

АРАГАНЫҢ ҮСТҮНГЕ ЧАМ ҮНЕР

«Араганың үстүнге чам үнер» деп үлегер домак чиге-ле шын угаадып турар деп билир мен. Эң ылаңгыя аныяк-өскенге чагыг кылдыр бо чүүлүмнү бижип олур мен.

Хүндүлүг ажы-төлүм! Бо чүүлүмнүң эгезинде бодумну таныштырайн. Мен 1923 чылда Таңды кожууннуң Бай-Булуң адаанда Эзер-Хая деп черге ортумак мал-маганныг Серендик Оюн, Дудей Оюн деп малчын, тараачын улустуң өг-бүлезинге төрүттүнген мен. 1935-36 чылдарда Көк-Булуңга чайлаг школазынга ийи чайын өөренген мен. 1942-47 чылдарда баштай ТАР-ның Ревшерииnге, оон соонда ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге шериг албаны эрттирдим. Бо хүнде мээң ажы-төлүм, оларның уруглары катай 40 ажыг кижи чедип турар бис.

Шаанда тыва улус араганы 40 харга чедир ишпейн чораан, чаагай чаңчылдыг. Мээң үечергем, эш-өөрүм школа назылыг чорааш-даа, улгады бергеш-даа арага ишпейн чораан. Тывага арагалаар чорук 50 чылдарның төнчүзүнде, 60 чылдарның эгезинде тыптып келген чүве.

Ынчан кандыг-даа хеп садып алганда ыяап-ла «чуур» деп багай чаңчыл тыптып келген. Шаандан бээр араганы ишпес дээш шыдаар-ла шаам-биле кызар чораан мен. Оон тодаргай бадыткалы: 20 ажыг чыл иштинде өг-бүлем, ажы-төлүмбиле Тарыс, Маңнайлыг хемнерниң аржааннарынга кирип чордувус. Ук аржаанга кирген улус 100 хонук азы 3 ай иштинде арага-дары ишпес сагылгалыг чүве. Ол хамаанчок, тарак, хойтпакты безин шеглеп ижер чурумнуг. Араганы кижи боду-ла ижиксевес болза, кижиниң аксынче кым-даа куда бербес-ле болгай. Арага ишпейн баарының кандыг-даа аргазы бар.

Сөөлгү үеде школа, өөредилге черлериn дооскаңының 5, 10, 15, 20, 30 чыл болганын демдеглээр чаңчыл тывылган. Ол эки чаңчыл-дыр. Ынчалза-даа оон түңнелинде, арагалаашла тарап турар апарганы хомуданчыг, чараш эвес. Ужуражыышкыннарны арага-биле холбавайн, чаагай, чараш ёзулалдар-биле эрттирери эки боор деп сүмелээр кижи-дир мен.

Арагалаашкынның хайы-биле бистиң Тывавыста чүү-даа болуп турар-дыр. Коргунчуун! Чоокта чаа «Шын» солунга Сукпакка болган дерзии өлүрүүшкүн болганын бижээн. Чаш уруглуг не-херээжен кижини күштеп-чазарлааш, араатанзыг ёзу-биле өлүрген кижини 15 чылда шииткен. Ук шииткел чиик-тир, харын-даа дээди яла-биле шиидер турган деп бодалдыг мен.

Шаандан бээр тыва чон-даа, шажын-чүдүлгениң номналы-даа кижи эндеп каан, оран делегейге өрт салган кижини көөр хөнну чок чораан. Боду ышкаш аас-сөстүг, караа кылаңнаан, кээргенчиг кижи амытанны өлүрген кижиге кым ээ көрнүр боор? Өрт салган кижээ база-ла ындыг.

Өрт-халаптан оран-делегейниң байлаа: арга-арыг, курт-кымыскаяк, өрге-күске, аңмең, мал-маган дээш, амылыг бойдустан чүү-даа өрттенип каап болур-ла болгай.

Ындыг кижилер-биле хол тутчуп, мендилежиринден безин чексинер чүве ийин. Аал-оранга кирген болза, үнүп чоруй баары билек, өг иштин, аал коданын артыжап, арыглап каaптар. Эң ылаңгыя кижи амызынга четкен кижини кандыг эки дээрил ынчаш? Ёзулуг кээргел билбес амытан-дыр.

Кем-херек үүлгедиишкиннери, өлүм-чидим, озал-ондак, бүгү-ле бак чүүлдер арагалаашкынның түңнелинде болуп турар дээр болза, частырыг турбас деп бодаар мен. Ынчангаш силерни, аныяк-өскенни, арага деп айыылдыг «чемден» чайлап чоруңар деп чагып тур мен.

Оюн КАРА-ООЛ.
Тес-Хем кожуун.

«ЭНЕ СӨЗҮ» ЧАЛАП ТУР

Байыр-дойже «Эне сөзү»
Баш удур чалап каанда,
Марттың 4-те, 3 шак
турда,
Маңаа чедип келинерем.
Үш-ле харлыг солуннуң
ам
Үүле-херээн алгап-йөрээп,
Кырган, чалыы кым-даа
болза,
Хылбыктажып келинерем.

1994 чылдың март 4-те, 15 шакта, Улусчу чогаадылга төвүнге.

ТЕЛЕ-ПРОГРАММА

(Март 3-тен 4-ке чедир)

ЧЕТВЕРГ

МАРТ 3

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

6.00 Медээлер. 6.35 Эртеңги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.05 Шимчезес хөреңги рыногунуң дугайында допчулал. 9.20 «Эртеңги музыка». 9.30 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.20 Футбол. Чемпионнар лигазы дээш. 11.10 «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга». 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.10 — 12.40 «Горячев болгаш оон-даа өскелер». Телесериал. 12-ги сериязы.

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.20 «Том Сойер». Мультфильм. 16.50 «Мээн ыржым Төрээн чуртум». 17.10 «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга». 17.50 Технодром. 18.00 Медээлер. 18.25 Лабиринт. 18.50 Документилер болгаш салым-хуулар. 19.00 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.55 Кинопанорама. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Телеэкранга бир-ле дугаар көргүзер. «Хаанның аннаашкыны». Уран-чечен фильм. 1-ги болгаш 2-ги сериялары. 23.50 Пресс-экспресс. 00.00—Медээлер. 00.20 — 01.10 Футбол. Чемпионнар лигазы дээш.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.00 Медээлер. 7.20 Автомиг. 7.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 7.30 Формула-730. 8.00 Чаа шугум. 8.20 Ажылгыр кижилерниң үези. 8.50 — 9.00 Чоруптаалы.

• • •

12.00 Черглешкектер. 12.20 Концерт. 12.25 Тараачыннар айтырыы. 13.00 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 285-ки болгаш 286-гы сериялары. 14.45 Телесолун. 14.55 «Портретке штрихтер». 15.30 Уругларга дамчыдылга. 15.45 Аныяктарның тележурналы. 16.15 Эй-би-си-ниң медээлери. 16.45 «Анна болгаш Командор». Уран-чечен фильм.

«ТЫВА» канал

18.05 Медээлер. 18.15 «Болчаг шагы». Хайыракан суурнуң чагырга даргазы Б. К. Монгуш-оол. 18.55 Медээлер. 19.05 «Хөгжүмнүг байыр». Байырывысты хүлээп ап көрүңер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 М-трест. 20.35 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 287-ги сериязы. 21.25 «Сактып келиңер, уруглар...» 22.15 Соло. 23.05 «КДЭ». (Криминалдыг дыңнадыглар экраны). 23.20 «К. Амалин». А. С. Пушкинниң шүлүктеринге романстар. 23.35 «Ынакшылдың астрологиязы». 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00.35 —00.40 Сылдыстар чугаалап турлар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

18.05 Реклама. 18.10 Боду болунга режиссер. 18.40 Хүннүң-не байырлал. 18.50 Ажылчын хүннер. 19.55 «Мартта үнер кинолар». 19.55—20.00 Реклама.

ПЯТНИЦА

МАРТ 4

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

6.00 Медээлер. 6.35 Эртеңги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.05 Мультфильм. 9.20 Уругларга фильм. «Капитан Энриконуң шактары». 10.35 Оркестрниң 25 чылы. 11.20 Америка М. Таратутаның көргени-биле. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.10—12.40 «Горячев болгаш өскелер-даа». Телесериал. 13-кү сериязы.

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 Бридж. 15.45 Ажыл-херек хроникaзы. 15.55 Бизнес-класс. 16.10 Уткуштур базымнар». 16.35 Уругларга фильм. «Капитан Энриконуң шактары». 17.50 Өнчү ээзиниң эге билиглери. 18.00 Медээлер. 18.25 Культура дугайында медээлер. 18.35 Кижи болгаш хоойлу. 19.05 Америка М. Таратутаның көргени-биле. 19.35 Хуулгаазыннар шөлү. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Детективтер клувунга. «Коплан». Хөй сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 23.05 Кижи болгаш хоойлу. 23.20 Академия. 23.50 Пресс-экспресс. 00.00 Медээлер. 00.20—01.00 Музобоз.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

7.00 Медээлер. 7.20 Автомиг. 7.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 7.30 Формула-730. 8.00 Чаа шугум. 8.20 Ажылгыр кижилерниң үези. 8.50—9.00 Чоруптаалы.

• • •

12.05 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 287-ги сериязы. 13.00 Тараачыннар айтырыы. 13.20 «Дерзии чорук чок амыдырал». 14.05 Пятница санында Дисней. «Полли». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 15.00 «Хоорайжыгаш». Хөглүг программа. 15.25 Уругларга дамчыдылга. 15.40 Эй-би-си-ниң медээлери. 16.15 Россияда бизнес. 16.45 Россияның телетеатры. У. Сароян — «Чаштарны эттээни».

«ТЫВА» канал

18.15 Телеанонс. 18.30 Медээлер. 18.40 «Март 8-биле». 19.15 «О» программа. Бойдуста чударгай агаар чок. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 «Швецияда шивээ». Уран-чечен фильм. 22.10 «Лидия Смирнова». 23.00 Петербургтуң сезоннары. 00.25 Тодаргайы-биле. 00.35 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.50 — 01.05 РФ-тиң Дээди судунуң залындан.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

18.15 Дөрбелчинде көпеек. 18.45 Хүннүң-не байырлал. 18.55 «Глобус». 19.25 «Ынакшылдың дарийгизи». Моника Витти. 19.55—20.00 Реклама.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бо чылдың март айның 8-тиң хүнүнде чүгле ынак ававыстың эвес, харын база бистиң, ооң ийи оглунуң болгаш ийи кызының амыдырал-чуртталгазынга онза болуушкун Сут-Хөлдүң Кызыл-Тайга суурунга болур: бистиң эргим болгаш ынак ававыс **Хуна Кыстаевна САРЫГЛАРНЫҢ** төрүттүнген хүнүнден бээр 55 харлааның бистер дөргүл-төрелдер-биле кады аңаа демдеглээр бис. Бистиң ававыс билип кээривиске-ле, арат-чоннуң кадыкшылы дээш буянныг ажыл-херекти бүдүрүп чоруур кижилерниң бирээзи турган. Ол дээш ававыс чонунга хүндүткелдиг-даа.

Ынак ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа сагыш-сеткилдиң ханызындан изиг байырны чедирип, ажылижинге ам-даа улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурун, бистиң аравыска ур чылдарда чурттап, чонунга буянныг ачы-дузазын чедирип, аас-кежиктиг амыр-тайбың чурттаарын күзеп тур бис.

Оолдары Алексей, Алик, **кыстары** — Элла, Лада, **кенээттери** — Зинаида, Өлзеймаа, **уругларының уруглары** — Буян, Чинчи, Оюнмаа болгаш бүгү төрел-дөргүлдеринден.

Чарлалдар бюрозу

М. БИЧЕ-ООЛДУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Хаак спортунуң талазы-биле алдан чылдарда республикага болгаш зона маргылдааларынга доктаамал киржип, каш удаа чемпионнап чораан Чаа-Хөл чурттуг хаакчы М. Д. Биче-оолдуң адынга тураскаадып, ук кожууннуң чагырга чери, спорт комитеди база хөй-ниити организациялары сөөлгү үеде чыл санында хаак маргылдаазын организастап турар апарган. Ол маргылдаа эрткен чылдан эгелээш, республика чергелиг апарганынга хаак спортунга ынактар өөрүп, чоргаарланып турар.

М. Д. Биче-оолдуң адынга тураскааткан маргылдаа бо чылын март 6-да Чаа-Хөл суурга болуп эртер. Кожуун чагыргазының спорт комитединиң даргазы Николай Шыырапттың дыңнатканын ёзугаар алырга, бо маргылдаага кожууннарның болгаш өске-даа черлерниң, республика төвүнүң командалары киржиринге белеткенип турар. Тиилекчилерни кубоктар, чемпионнуң кожаалары, дипломнар база акша шаңналдары манап турар.

Маргылдааның дүрүмүн ёзугаар аңаа бир команданың составынга 4 херээжен, 4 эр улус киржир. Херээжен спортчулар 10, эр улус 15 километр дистанцияларга чаржыр. Чагыгларны март 5-ке чедир киирер.

Маргылдааның спонсорлары: кожууннуң спорт комитеди, уругларның спорт школазы, кожууннуң чуртталга-коммунал ажыл-агыйы, спортчунуң дөргүл-төрелдери, школачылар.

Чаа-хөлчүлер чалап тур, далажыңар!

✦ ✦ ✦

Өвүр кожууннуң төп эмнелгезиниң 55 чыл болур оюнга тураскааткан

АЧЫ-БУЯН МАРАФОНУ

бо чылдың март 26-да болур.

Ынчангаш мурнуку чылдарда Өвүр кожууннуң эмнелгелеринге ажылдап турган медицина ажылдакчыларын келгеш, марафонга киржиринче чалап тур бис.

Өвүрнүң эмнелге коллективи.

☆ ★ ★

«Тываавтооруктуң» автомобиль оруктарының Төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының дыңнадыры болза, **СЕВИ—ПОЛОВИНКА** аразының дош оруу хагдынган, ынчаарга **СЕВИ** артты тавараан орук-биле чүгле **вездеходтар** болгаш **дугуюн илчирбелеп каан машиналар-биле** чорууп болур.

✦ ✦ ✦

САДЫП ТУР МЕН

Хоорайның төвүнде бажында чаагайжыды кылдынган ийи өрээлдиг, телефоннуг болгаш мебельдиг квартираны, гараж болгаш дача-биле кады садып тур мен.

Долгаар телефон № 3-40-57.

«СИБИРЬ-ВОСТОК» КОМПАНИЯНЫҢ САЛБЫРЫНДАН

«Сибирь-Восток» акционер камгаладылга компаниязының Кызыл хоорайда салбырын 1993 чылдың июнь 10-да бүрүткээн, Россия Федерациязының Сан яамызының 1992 чылдың июнь 10-да № 227 чөпшээрелинге үндезилээш, ол компания ажылдап турар. Ынчаарга «Сибирь-Восток» компания 80 ажыг хоорайларда болгаш чурттакчылыг черлерде салбырларлыг болгаш Россияның чурттакчыларының хүндүткелин чедип алган. Чоңга ажыктыг камгаладылга ажылдарын ол калбартып турар.

Камгаладылганың 30 ажыг хевирлерин «Сибирь-Восток» акционер компания чурттакчыларга сүмелеп турар. Озал-ондактардан когараан таварылгаларда камгаладыышкынны хамаатылар хуузунда болгаш коллективтиг-биле база кылдырып ап болур. Коллективтиг камгаладыышкынны (страхованиени) бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле кылдырар. Бажың иштиниң эт-хөреңгизиниң, хуу транспорттуң, тудугларның, хуужуткан бажыңнарның, квартираларның камгаладыышкынын хамаатылар хуузунда акша-хөреңгилериниң күсели-биле кылдырар.

Бажың иштиниң эт-хөреңгизин камгаладырда, оон төлевири дараазында хемчээлдерге көрдүнген:

500 муң рубль чедир камгаладылгага 1,5 хуууну;
1 миллион рубль чедир —«— 2,5 хуууну;
2 миллион рубль чедир —«— 3,0 хуууну;
2 миллион ажыг рубль —«— 4,0 хуууну төлээр.

Хуузунда транспортту камгаладырынга страхование түңүнүң 6 хуузун төлээр.

Озал-ондак таварылгаларында магадылал кылдыр хуузунда камгалаттырган хамаатылар ындыг таварылгаларда бир чыл хуусаа эрткенде (камгаладыышкынны кылдырткан сөөлүнде) страхованиениң шыгжамыр хевириниң 120-ден 150 хуузу чедир ап болур. Оон аңгыда ажыл кылыр аргазын оскунган сөөлүнде хүн бүрүде страхование түңүнүң 0,5 хуузун «Сибирь-Восток» компания төлээр. Ынчаарга ук компания озал-ондак таварылгалары болганынга хамаарышкан чогуур документилерни алган сөөлүнде 72 шактың дургузунда төлевирни тыпсырын хандырар.

«Сибирь-Восток» компания бодунуң салбырларын дамчыштыр камгалалдыг хамаатыларның, коллективтерниң негелделерин бүрүн хандырып шыдаарын магадылап турар. Эт-хөреңгизин болгаш боттарының кадыкшылын камгаладырынче хамаатыларны кыйгырып турар.

Компания салбырының АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчу, бажың № 60, телефоннары 3-88-42, 3-89-43.

АГААР

Бөгүн республикага чуга булуттаар, хар чагбас. Хаттың кужу секундада 5-10 метр чедер.

Агаарның температуразы дүне 30-35, даглыг черлерге 21-26 градус соор. Хүндүс 11-16, даглыг черлерге 0-8 градус соор.

Кызылга онза өскерлиишкин чок агаар болур. Хаттың кужу секундада 5-10 метр чедер.

Дүне агаарның температуразы 32-34, хүндүс 12-14 градус соор.

Ийиги хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге таарымчалыг хүн.

Автоорукtарга көстүрү эки.

КИНО

МАРТ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Амдызында час турда» 10.00, 13.10, 16.20 шактарда;

ВИДЕОЗАЛ: «Алгы херектээштиг оолдар» 9.30, 11.30, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дүнеки оюн» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Ариэль» 9.30, 11.10, 16.30 шактарда; «Полицейжи самурай» 12.50, 14.40, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь) М. М. Саая кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-46-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15 медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92. 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солуннарда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. тиражы — 21.460. Индекс 54240. Чагыг № 35—104.